

The History Of Urmia

Nivîser:
Ferîd Letîfî

Wergêr:

Keyhan Mihemedînijad

شاری ورمی

H. Bina

Ourmiah

Kurtiyek ji dîroka Urmîyê

Pêşgotin

Mebesta min ji nivîsîna vê gotarê çend sedem ji xwe digire, ku bi nerîna min perawêzkevtina wê beşa Kurdistanê yek ji wan sedemên girîng e, ew beşa Kurdistanê bi awayekî sîstematîk hatiye perawêzxistin ku mebesta wan guherîna demografiya wê navçeya herêma Kurdistanê ye û ji bilî Kurdan, koçer jî tê de akincî bûne.

Tirk û Farsên dagîrker di asta herî bilind a desthilatxwazî û dagîrkerî de ji ti core kiryareke dijemirovî bona jinavbirina Kurdan xwe naporêzin. Bo berevanîkirin ji her karesatekê ku dîsan axa Kurdan wekî Efrîn û Kerkûkê guherîna demografiyê bi ser de neyê, dibe tev Kurdên nîştimanperwer ên Rojhilatê, bi yekgirtî dijî wan kiryarên dagîrker ên Îran û Tirkên koçer ku rojek nebûye jiyana ji Kurdên ku xwediyên malên xwe ne tal nekiribin,

helwêst bigrin û bo rizgarî û rêkxistina nav malên Kurdan hewil bidin. Her wekî çawa Mûsil û Hemedan û Luristan ji Kurdistanê hatine veqetandin, hikûmta Îranê û Tirkên hawirdekirî yên parêzgeha Urmiyê çendîn sal e ku dixwazin bi awayên cuda wê parêzgehê li Kurdistanê cuda bikin. Lewma dibe emê Kurd li hember wê pilana dujmin derkevin û bi nerîna min bi darêtina pilaneke netewî li Rojhilatê Kurdistanê wekî afirandina hêzeke hevpar a pêşmerge ku pêk hatibe ji tev Partiyên Rojhilatê, heta vê dema ku Kurd û Kurdistan di bin tepeseriyê de rizgar bibe, bê pêkanîn.

Dîroka parêzgeha Urmiye û nemza bajarê Urmiye, Selmas, Xoy û Makû, pir e ji komkujîkirina Kurdên wê beşa Kurdistanê ku li sedeyên cuda yên berê û paşê Îslamê de hatiye kirin. Di vir de heta ew cihê ku min karîbe bi wan komkujiyane û herwisa ew kiryarên ku di rastaya guherîna demografiya wê beşa Rojhilatê Kurdistanê de hatibe kirin, min îşare pê

kiriye. Hekî ew beşa Kurdistanê bi her reng û egerekê li Rojhilatê Kurdistanê bê veqetandin, bi nerîna min Rojhilatê Kurdistanê êdî giraniya xwe ji dest dide. Lewma dibe em bi hemû awayekê bo berevanîkirin ji wê beşa Kurdistanê her tiştêk ku ji destê me tê bikin.

Bilî afirandina Hêza Pêşmerge ya hevpar ji Partiyên Rojhilatê Kurdistanê ku girîngtirîn rêçare ye bo berevanîkirin ji wan deveran, hebûna hêza hevpar a pêşmerge Rojhilatê Kurdistanê di wê beşa Kurdistanê de dikare pêşî ji egera êrîşa Spaha Tirkîyê bi sedema hebûna PIJAK şaxeya Rojhilat a PKKê bo ser axa Rojhilatê Kurdistanê bigre ku dîsan senariyoya Efrîn û Girê Sipî yê Rojavayê Kurdistanê li Rojhilatê Kurdistanê dûbare nebe. Herçiqas ji aliyek dinê ve Tirkîye bi her hêcet û şeweyekê be, xwe berdide nav şerê Îranê û bo vê ku Kurd azadiyê nebînin, Azeriyan bo şerê Kurdan pirçêk dike. Herwisa bo vê ku sîstema federalîzm yan serxwebûna netewên Îranê ser negre,

tekoşînê dike ku Azeriyan digel Farsan rêk bixe û wan li dijî Kurd yekdeng bike. Ya baş eva ye ku ez bêjim, Azeriyan qurbanê bergirî ji azadiya Kurdan dike. Ji aliyek din ve jî, welatê Komara Azerbaycan jî, tevî şer dibe û piştevanî ji Azeriyên Îranê dike û eniya dujminên Kurdan berfirehtir dike. Lewma hewce ye ku Partiyên Rojhilatê di nav xwe de yekrêz bin û hêzeke mezin a yekdeng û yekrêz pêk bînin. Li derve jî xwe ji Ereben Ehwezê nêz bikin û wekî hevpeymaneke stratejîk digel Ereban rêk bikevin û xwe bo şerê Azerî û Farsan bi piştevaniya Tirkiyê amade bikin. Nemaze eva ku Ereben Ehwezê di warê aborî û avê de hewcehiyan wan bi Kurdistanê heye, hevpeymaniya wan hêsan pêk tê. Tirkiye ji ber rewşa xwe ji bo netewên nav Îranê de dibe bi dujmin û di yekem pêngav de piştevanî ji desthilata Fars dike. Hekî ev yeka jî bo wê nehate cî, bi tevîkirina welatê Azerbaycanê, bo jinavbirina Kurdan piştevaniyê ji Azeriyan dike û bixwe jî rastevxwe bi hêceta şer digel PKKê êrîşê ser Rojhilatê dike. Pêngava

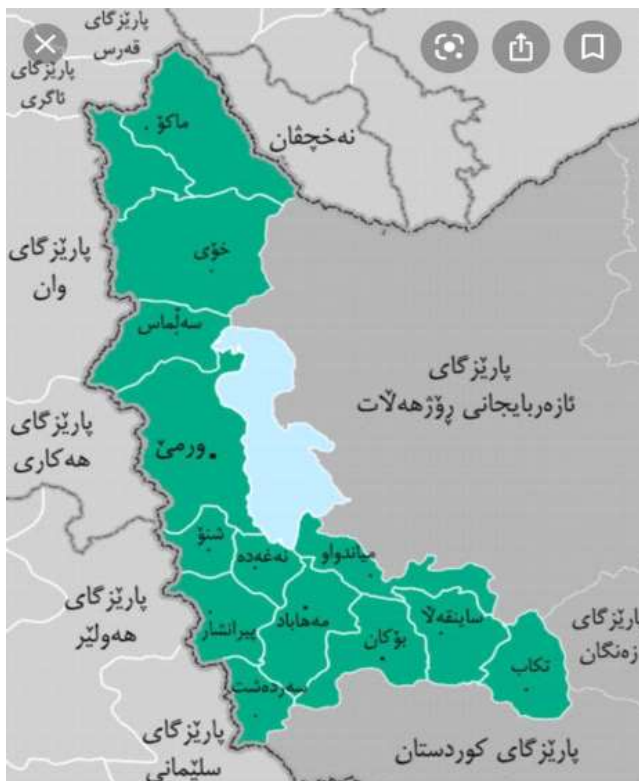
duyem ya berevanîkirin ji vê parça
Rojhilatê Kurdistanê, hewla pêkanîna
dîplomasî digel welatê Ermenistanê ye, ku
me dujminiya hevpar digel Tirkîyê heye.
Bi egera vê ku ev beşa Kurdistanê ji dest
here, yekemîn welat ku seh bi metirsiyê
bike Ermenistan e. Lewma vergirtina
alîkarî ji vî welatî pir hêsan e û qazancê
hevbeşî tê de ye.

Rêzband

Beşa 1	Cugrafiya
Beşa 2	Berê Îslamê
Beşa 3	Piştê Îslamê
Beşa 4	Sefewî
Beşa 5	Efşarî
Beşa 6	Zendî
Beşa 7	Qacar
Beşa 8	Sedsala derbasbûyî

Beşa yekem

Parêzgeha Urmiye

Parêzgeha Urmiyê li bakurê Rojhilatê

Kurdistanê hilkevtiye. Ew parêzgehe ji aliyê welatê Îranê ve wek parêzgeha Azerbaycanê Xerbî tê nasîn ku tenê bi sedema dijayetîkirina Kurdan ew nave bo wê hatiye danîn.

Pêka bawera hin ji dîroknanan li du peyvên Asûrî bi wateya Ur (Bajar) û Miye (Av) pêk hatiye. Di rûpelên dîrokê de bi navên din jî hatiye nasîn, wekî navê Çîçêst ku di pirtûka Olî ya Zerdeştîyan de îşare pê hatiye kirin. Lê di dema Pehlewiyan de navê Urmiye bi (Rizayiye” hatiye guherîn, ku piştî şoreşa gelên Îranê li dijî rejîma Paşayetî navê Rizayiye bi Urmiye hatiye wegerandin.

Navê Azerbaycan

Ez bi hewce dizanim ku îşareyekê bi navê Azerbaycan bikim ku navek nîne rengvedaneke netewî hebe û ti pêwendiyek bi hebûna Tirk di wê deverê de nîne. Çimkî Azerbaycan devereke berfireh a cugrafiyayî ji xwe digre ku tê de netewên cuda yên wekî: Kurd, Ermenî û

Asûrî ku gelek zêde ji hatina Tirkan di wê devera pan û berfireh de jiyana û akincî ne. Herwisa Azerbaycan bi wateya Atropatigan di serdemê berê Zayîn de li rûyê navê fermandeyê egîd yê Madan yan Mêdan tê nasîn û piştîre bi wan deveran re hatiye gotin ku niha beşek li ser Komara Azerbacanê ye û beşek jî di nav axa Îranê de ye. Hin ji dîroknasên din ku derheq deverên Azerbaycanê dîrok nivîsîne, bi nerîna wan navê Azerbaycan bi paşayek bi navê Atropat tê nasîn ku dîsan jî ti pêwendiyek bi netewa Tirk ve nîne.

Li cem hinê din jî wisa ye ku destpêkê navê Azerbaycan Agirparêzan bûye, çimkî Zerdeştî di devera Urmîyê de bûne û di perestîngehan de agir hil kirine û agir li cem wan pîroz bûye, lewma bi sedema Zerdeştîbûna wan, navê wan deverane kirine bi Agirpazêzan, ku paşê kirine bi Azerbaycan.

Lê parêzgeha Urmîyê heta sala 1325`an a Rojî (1945) ji rûyê parvekirina nav Îranê

de navê Azerbaycanê li ser nebûye. Dema ku Rizaxan desthilatê bi dest ve digre, Îranê dike bi şeş parêzgeh ku navê wan dike bi parêzgehên 1, 2 û... 6. Parêzgehên Azerbaycana Xerbî û Kurdistan û Kirmaşan û beşek ji Hemedan dibin bi parêzgeha 3. Sedema vê parvekirinê ji eva bû ku parêzgeh bêne pêkanîn û netewên din bikene dijayetî û rikaberiya yektir û rastî desthilata Fars neyên û dijayetî bikeve nav wan û nekevîne dijayetiya desthilata navendî û hewcehiya wan bo piştevanîkirin ji desthilata Farsan hebe. Lewma ew 6 parêzgehane bi awayekî hatibûne darêtin ku ji çend netewan pêk bînin û di dijayetiya yektir de bin. Ew parvekirine di serdemê Mihemedrizaşahê kurê Rizaxan de guherîn bi ser de tê û di cihê hejmaran de, navekê bo parêzgehan diyarî dike, ku di sala 1325`î Rojî (1945) de, navê Azerbaycan danê ser parêzgeha Urmîyeya îroke. Lewma navê Azerbaycan heyama 74 sal e ku heye û berê ev nave di nav Îranê de bo wan deverên niha nehatibû

danîn û li ser ti xerîteyêke cugrafî jî
nebûye.

Panatiya parêzgeha Urmiyê

Pantahiya parêzgeha Urmiyê digel gola
Urmiyê dike 43.660 KM çar goşe ku ji %
2.65 axa Îranê û ji %8.4 axa Kurdîstana
mezin û ji %35 axa Rojhilatê Kurdîstanê ji
xwe digre ku ew parêzgehe 13`emîn
parêzgeha mezin a Îranê û duyemîn
parêzgeha mezin a Rojhilatê Kurdîstanê
ye.

Parêzgeha Urmiyê ji bakur ve digel
welatên Ermenîstan û Azerbaycan û ji
rojawa ve digel parêzgehên Agirî û Van û
Colemêrg li Bakurê Kurdîstanê û herwisa
digel Hewlêr û Silêmanî û ji başûr ve digel
parêzgeha Sine û ji rojhilatê ve digel
parêzgehên Tewrêz û Zencanê hevsînore.

Bajarên parêzgeha Urmiyê pêkhatine ji:

Urmiyê (ku navenda parêzgehê ye)

Bokan, Mihabad, Pîranşehr, Nexede,

Serdeşt, Şino, Tîkab, Sayîn Qela, Miyanduwav, Selmas, Xoye, Meraxe, Noşîn Şehr, Makû, Şût, Puldeşt, Bajêr, Çaypare, Kotol, Bazirgan û Çaldiran.

Heşîmeta parêzgehê

Rûniştîyên parêzgeha Urmîyê ji du netewên Kurd û Azerî pêk hatiye û herwisa netewên piçûk ên wekî Ermenî û Asûrî tê de dijîn ku rastiya rûniştîyên wan du netewan di Îranê û parêzgeha Urmîyê de bi sedema cudahiya ol û mezheb ve

rohn nîne.

Navenda parêzgeha Urmîyê bajarê Urmîyê ye ku mezintirîn bajarê parêzgehê ye û hevdem duhemîn bajarê mezin ê Rojhilatê Kurdistanê ye.

Rêjeya rûniştîyên parêzgehê pêka amara hikûmeta Îranê li sala 1395`an a Rojî, zêdetir ji 3 milyon kes bûye, lê bi sedema siyaseta dijî Kurd a hikûmetên navendî yên yek li pey yek ên Îranê û herwisa bi sedema hebûna desthilata siyasî a Tirkan di Îranê de, di wê parêzgehê de rêjeya serast a rûniştîyên wê bi serastî nayê zanîn, çimkî di Îranê de serjimêrî pêka zimanê zikmakî nayê kirin. Ger kesek serdanekê li wan deverên ku Kurd û Tirk bi hev re dijîn bike, dibîne ku rêjeya Kurdan gelek ji Tirkan zêdetir e. Gor hin çavkaniyên nefermî rêjeya Kurdên wê parêzgehê zêdetir ji %80 ye û di beşên xwerê yên wê parêzgehê de ku bi Mukriyan tê nasîn, bilî Kurd ti neteweyek din tê de najî.

Navê bajar	Heşîmet
Urmiye	963738
Mihabad	280529
Bokan	224628
Nexede	121602
Şino	70030
Pîranşehr	123639
Serdeşt	111590
Tikab	78122
Sayîn Qela	91113
Miyanduav	260628
Selmas	192591
Xoye	354309
Makû	88863
Çaldiran	46398

Puldeşt	42071
Çaypare	43206

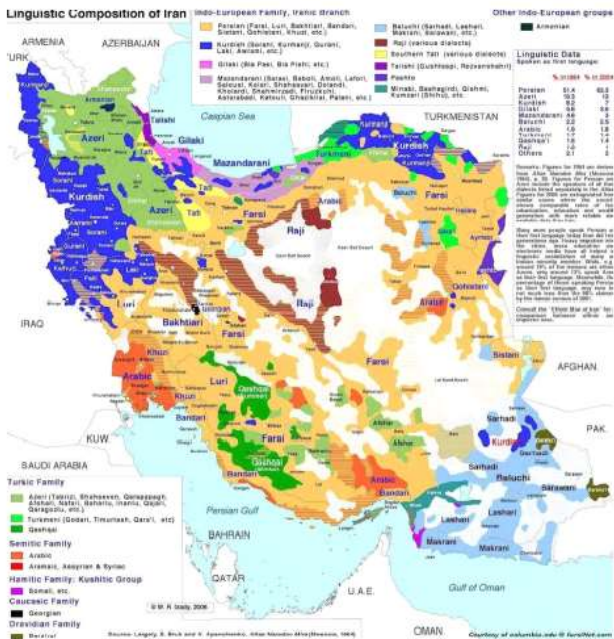
Urmiye 1332 metr ji asta deriyayê ve bilind e ku bi navçeyeke çiyayî ku deştên pir bi mifah heye tê nasîn. Zivistaneke sar û Buhar û Havîneke bedev heye. Havînan germahiya hewa 35 pileya germê bilind dibe, di zivistanan de jî hin caran di bin pileya sifrê de dadikeve û sar dibe.

Yek ji pirsgerêkên herî girîng yên çend salên derbasbûyî yên Urmiyê ji rûyê jîngehê ve, hişkkirina gola Urmiyê ye. Gola Urmiyê di wan çend salên dawî de bi sedema dirustkirina pirek di navberê de ku çiyayek li nêz golê hilkevtiye û ev çiya kolan û pê gola Urmiyê pir kirin, êdî ev gol ber bi hişkbûnê ve birine, ku karnasên wê warê, vê yekê sedema hişkbûna gola Urmiyê dizanin. Herwisa bi afirandina

gelek avbend li ser rûbarên ku ava wan dirijiya nav golê de û kolana bîrên avê bo karê werzêriyê li derdora gola Urmiyê, sedemên sereke yên hişkbûna gola Urmiyê ye. Gola Urmiyê bi rêjeya ji %23 a şor e, û bi yek ji şortirîn golên dinyayê tê nasîn ku ji rûyê jîngehê ve girîngiyeke gelek zêde bo navçeyê û Urmiyê heye. Mixabin bi sedema siyaseta şaş a dirustkirina avbendan û nebûna pîlanên hewce bo vejîna gola Urmiyê, niha gola Urmiyê ber bi hişkbûneke gelek metirsîdar ve diçe ku metirsiyeke gelek girîng li ser bajarê Urmiyê û rûniştîyên deverê heye. Li egera hişkbûna gola Urmiyê, bahoza xwê dibe sedema guherîna keşûhewa, nemana çavkaniyên surûştî û dirustbûna bagera xwê û gemarbûna hewayê bajarê Urmiyê ku hin caran bo asteke metirsîdar bilind dibe, nigeraniyek bo rûniştîyên Urmiyê û navçeyê afirandiye.

Ev xerîteye ku li vir e dikare çavrohniyekê

derheq cugrafiyaya rûniştîyên Îranê pêka zimanê zikmakî bide me.

Gola Urmiyê

Ev gole di navbera du parêzgehên Urmiye

û Tewrêzê de hilkevtiye ku mezintirîn gola Îranê ye ku bi sedema kêmtirxemiya karbidestên hikûmeta Îranê, ev gole ber bi jinavçûnê ve diçe. Meznahiya gola Urmîyê 27 hezar KM çar goşe ye û bi sedema şorbûna wê mezintirîn gola Rojhilata Navîn e. Hevdem di asta golên şor ên cîhanê de jî şeşemîn gol e.

Gola Urmîyê di dîrokê de bi çendîn navan hatiye nasîn. Di pirtûka Zerdeştîyan de, ev gole bi navê Çêçêst hatiye nasîn. Dîroknasên mezin yê din jî, ji wan “Istrabon” navê gola Urmîyê bi Kaputa daye zanîn. Herwisa “Mesûdî” dîroknivîsê mezin ê Ereb, gola Urmîyê bi navê “Kebuzan” nasandiye.

Rûbarên parêzgehê

Du rûbarên Aras û Zaba Piçûk di wê parêzgehê de hilkevtime ku girîngtirîn rûbarên wê parêzgehê ne, lê rûbarên din ên wekî Zerîne Rûd, Sîmîne Rûd, Mihabad Rûd, Çemê Beresûr, Çemê Gader, Çemê

Berandêz, Çemê Nazî û Çemê Sole, li vir in.

Çiyayên binavûbang ên parêzgeha Urmiyê:

Agirî, Ewrîn, Herewir, Berê, Birî, Berêdî, Kêlê Desmal, Şêx Bazîd, Duguh, Kotol, Mencil, Mîrbihal, Baydos, Çil Mêrê Şehîdan, Az, Sîrê, Qorix û Madax, Qulozen, Dalanper, Bozê Sîna û Spî Rêz.

Çiyayên devera Mukriyan:

Fereng, Lendî Şêxan, Kêleşîn, Siyakêw, Qendîla Mezin û Piçûk, Giyareng, Terexe, Sipî Seng, Meydan Ester, Qelatî Şa, Babolê û Rendolê, Şerge, Mam Qoçax, Babesen, Sultan Yaqûb, Qelat Maran, Seqer, Kanî Xuda, Çîxî Derê, Sipî Rêz û Samrendan.

Zimanê Kurdî

Kurdên rûniştîyên parêzgeha Urmiyê ji bajarê Makûyê heta Urmiyê bi şêwaza Kurdiya Bakurî (Kurmancî), ji Mukriyanê bi şêwaza Kurdiya Navendî (Sorani) û li

bajarê Sayîn Qela û Tîkab bi Kurdiya Başûrî (hevşêweyê zaraveyê bajarên Kirmaşan û Îlam)ê diaxivin.

Eşîreyên Kurd ên parêzgehê

Şikak eşîretek e ku çend eşîrên din ji xwe digre ku bi xwe navê komfedrasiyonek Eşîretan e ku pêk hatiye ji: “Ebdoyî, Mamedî, Fenekî, Pisaxa, Nîsanî, Gewrik û Xidirî”. Ew eşîretane dibine çend xêlên din.

Eşîretên parêzgehê pêk tînin ji:

1- Mîlan- ku ev jî pêk tînin ji:

Celalî, Erûsî, Birûkî, Dotkanlo, Cînikanlo, Şêxkanlo, Zehferanlo, Mendolkanî ku li Rojhilat, Bakur, Rojava û Qezwîn û Xurasanê dijîn.

2- Ebdoyî- ku pêk hatiye ji:

Ebdoyî, Etmanî, Êwerî, Şekrî, Çerkoyî ku di Rojhilatê û Bakur de dijîn.

3- Mamedî.

4- Pinyanişî (Kurmancî)- piraniya wan li

Şipîranê dijîn û binereta wê eşîretê li Bakurê Kurdistanê ye.

5- Fenekî

6- Delî

7- Pisaxa

8-Dirî- Hem li Rojhilatê û hem li Bakur dijîn.

9- Herkî- Pêk tê ji:

Sîda, Mam Birayman, Maleşemê, ku di Rojhilat û Bakur û Başûr de dijîn.

10- Hinare.

11- Begzade.

12- Nîsanî.

13- Xidirî.

14- Gewrikî

15- Xelûfî.

16- Muqurî.

17- Paçikî.

18- Sadat (Seyîd in)- di çendîn cihê
Kurdistanê de dijîn.

19- Şemsikî.

20- Siloyî.

21- Camoyî.

22- Alekanî.

23- Baxoşanî.

24- Biradostî.

Beşa Du

Urmiya berê Îslamê

Berê vê ku em herine ser dîroka Urmiyê ya ji berê Îslamê, ez dixwazim li ser vê ku Kurd kê ye û Kurdistan çawa bûye, çend xalekê bas bikim.

Kevintirîn cihê mirov pêka pašmawên kevin ku di nivîsînê Kildanî û Asûrî de hatine peydakirin di çiyayên Zagirosê de ne. Ew rêze çiyane ku bi Zagirosê têne nasîn li Rojhilatê Kurdistanê hilkevîne. Di nivîsînên Împeratoriyan berê Îslamê yên wekî Akêd, Aşûriyan, Aramiyan, Yûnanî û Romiyan, navê Kurd anîne. Bo mînak

Akêdiyan, Kurd bi Kurdo nav biriye ku bi wateya pehewan an qehriman tê zanîn.

Aşûriyan bi navê wekî Kurtis yan Kardo navê Kurdan aniye. Aramiyan bi Gûtî, Kartî, Kardo, Kawdaka, Karktan û Kardak, pênameya Kurdan kirine. Yûnaniyan û Romaniyan Kurd bi Kardos, Kardxoy, Kurdiyayî û Kardway dane nasîn û navê wan aniye.

Gezenfon di vekişîna Spaha xwe a deh hezar kesî ya ber bi Yûnanê ve, di pirtûka xwe de Kurdan bi Kardoxîn nav dibe, lê mamosta “Soran Hemereş” di pirtûka “Kurd Kê Ye” bo me bi rindî rohn dike ku Kurd di rîşe de bo Somêriyan dizavire. Hersisa pêka zanista (DNA) em Kurd in ne Îranî, û heta ti pêwendiyek me digel Azeriyan de nîne. Profesor “Arna Vîlina” di projeya hevpar a xwe digel “Elî Ekber Emîr Zerger”, ku endamê dîpartimana zanîngeha Tehranê ye, bi lêkolîn li ser nimûneya jinetîka 70 takê Kurd, şaristaniyeta Kurd dizavirîne bo Rojhilata Medîterane. Herwisa ew mînaka jinetîk a

Kurd digel netewên din ên Îranê yek nagrin.

Zanîngeha Têkzaza Amerîkayê ku ji rûyê jinetîkî ve lêkolîn kiriye, li Rojhilata Navîn netewên Ermenî û Cihû bi nêzîktirîn netew li Kurd daye zanîn.

Deyvîd Komar, Almut Nîl û Marîna Faêrmen di lêkolînên xwe de Zagîros, Mêzopotamiya û Anadol bi axa Kurdan didine zanîn. Li lêkolînên Navenda Cîhanî ya Jinêtîkê de, derdikeve ku pêkhatiya jinêtîka Kurdan bo 11000 sal berî niha dizavire.

Dehan belgên din ên wiha hene ku dîroka Kurdistan û Kurd ji ya dagîrkerên Kurdistanê kevintir e. Herwisa dîroka direwîn a dagîrkerên Îranî bo me derdixe ku hertimî xwe bi neteweya xwedî dîroka kevin didine nasîn.

Em bizavirine ser mijara vê beşê ku derheq dîroka parêzgeha Urmîyê ya berê Îslamê ye. Ew parêzgehe berê Îslamê ji rûyê stratejî ve gelek girîng bûye, ku

desthilatdarên wê demê ên Kurdistanê hertimî hewla bidestvegirtina wê navçeyê dane.

Di dema desthilata Mêdan an Madan de, ew navçeye beşek ji axa Mêdan bûye, lê ew beşe ya axa Kurdistanê berê Mêdan di bin desthilata Man û Uratûran de bûye. Dîroknaşên Ermenî bajarê Urmîyê bi 16 `emîn parêzgeha Ermenistanê nav dibin ku bi zimanê Ermenî yanî Şîrakan û hertimî bi axa xwe pênase dikin. Lê pêka belgên Yûnaniyan, berê Uratûran, desthilata Urmîyê destê Kardosan de bûye. Di dîroka Yûnanê de bi Kurdan re gotine Kardosî ku nîşanderê Kurdbûna wî bajarî ye.

Pêka lêkolînên Kilîs ku di sala 1960`î de, li bajarên Xoyê û Tîkabê de kiriye, parêzgeha Urmîyê bi beşek ji axa desthilatdariya Manan a berê Uratûran nav dibe ku "Manî" yek ji stûnên desthilata Mêdan bûne û pêka hin ji belgên Asûriyan, Sargon paşayê wê demê yê Asûriyan li sala 714 a berê Zayîn de,

Uratûr ji wê axê derxistiye û deswthilata wan navçeyane bi dest ve girtiye. Li pirtûkên dîrokî yên wekî Hîrodot, Muqedesî, Xizran û herwisa di lêkolînên P. Cifrî de îşare bi koçbûna Tirkan bo Azerbaycanê hatiye kirin û ti yek ji wan, Tirkan bi rûniştîyên kevin û resen ên Azerbaycanê nas nakin, ku ev yeka derxerê koçbûna Tirkan bo Rojhilata Navîn e.

“Muqedesî” dibêje, Tirk di sedeya Şeş a Zayînê de, ji Altayê hatine Rojhilata Navîn. Cifrî Luîs, mamosteyê zanîngeha Akisford di pirtûka “Zimanê Tirkî” de dibêje: “Mongoliya welatê bingehîn ê Tirkan e û Tirk li sedeya 8`ê Zayînê de bo Rojhilata navîn hatine koçkirin”.

Herwisa li ser “TCF” malpera fermî ya dîroka dewleta Tirkîyê, îşare bi koçbûna Tirkan li Mongoliya bo Anadolî kiriye ku belgedin din a dîrokî ye ku heta wê demê Tirk di Rojhilata Navîn de nebûne. Herwisa çendîn belgên din ên dîrokî hene ku Tirk berê Axozîyan û Selcûqîyan di wan

deveran de nebûne û ti belgeyek bo îsbatkirina vê ku ew di Azerbaycanê de bûne ji ber dest nîne. Ya ku Tirk xwe bi xwedî mal dizane û netewên din ên ser axa Azerbaycanê bi koçer pênase dike, tenê bo dîroksaziya Pantirkîzm e, ku li ser sê aliyên Bakû, Tewrêz û Ankarayê rawaestaye, ku mixabin reftarên Partiya Kirêkar a Kurdistanê rastevxwe yan nerastevxwe di wê warê de dikeve bereya Pantirkîzman. Lewma tê çavnêrîkirin ku her çawa Efrîn ji aliyê Tirkiyê ve bi hêceta hebûna bala Rojavayê ya PKKê ya li Rojavayê Kurdistanê hate dagîrkirin û li vir reşkirina netewî ye, heman senariyo li bajarên Xoy, Makû, Selmas, Urmiye û Nexedê jî bi sedema bala Rojhilatî ya PKKê bê dûbarekirin.

Sasanî

Împeratoriya Sasanî yek ji împeratorên berê Îslamê ye ku li Rojhilata Navîn hikimranî dikir.

Derheq rîşe an bingeha Sasaniyan, mixabin ji aliyê dîroknivîsên Îranî yê dagîrker ve çewtekariyeke zêde hatiye kirin ku ew împeratoriye wekî Îranî-Fars pêşan bidin, lê belgeyeke zêde ji ber dest de ye ku îsbat dike ew împeratoriye Kurd e.

Li vir gotara Medî Kakey ku li ser malpera “Xakî Kurdistan” hatiye belavkirin, wekî belgeyeke serast û cihê bawerê ye û ezê derheq rîşe û bingeha Sasaniyan bînim:

Nîştimanî bapîrê mezin ê paşayê Sasaniyan (Sasan) Kurdistan bûye ku ji vir ve koç kiriye bo wîlayeta Fars, ev revîne jî di demekê de bûye ku yek ji nîfşên fermnberên Ariyana bo wî pêşbînî dike.

Sasan li cem yek ji axayan şivanê deveran (Huştir) bûye. (Dêhxuda) ku yek ji nivîser mezin ê Fars e di înisayklopîdiya xwe de dibêje:

“Papeganê Kurd ku bavê paşayê Sasanî Erdeşîr e, şivan bûye”.

Mamosteyê zanîngeha Tehranê, Dr. Reşîd Yasemî, basa vê yekê dike Sasan bapîrê Erdeşîr e, ser bi eşîreya “Şivankare”ya Kurd bûye û dayîka “Papegan” keça yek ji serokeşîrên “Bazrengî” ya Kurd e. Welatê wê eşîrê navçeyeke Kurdî li herêma Fars e. Herwisa mamoste Yasemî di berdewamiya behsa xwe de gotiye:

Em dikarin bêjin ku Erdeşîr Kurd e.

Papeganê kurê Sasan ser bi yek ji malabatên Agirî “Anahîta) ye. Papegan kureke wî hebûye ku navê wî Erdeşîr e ku dewleta Sasanî ava kir. Erdeşîrê Yekem li bajarê Pêrpolîsa wilayeta Fars ji dayîk bûye, ku di dema xwe de bapîrê wî “Sasan” bo vir hatibû koçkirin. Erdeşîr hez ji jiyana leşkerî kiriye, lewma dibe fermandeyek bilind ê leşkerî. Birayê Erdeşîr dibe fermanrewayê wilayetekê û Erdeşîr jî, li dijî wî serhildanê dike û wî neçar dike ku dev ji fermanrewayiyê berde û bo wî bêhle. Piştî ku Erdeşîr fermanrewaya wilayetê bi dest ve digre dest avêt bi berfirehkirina desthilata xwe û her yek ji welatên qiraxav ên wekî “Kendavî Hurmiz û Îlam û Espahan û Mîdiya” xiste bin desthilatdariya xwe.

Berfirehbûna desthilatdariya Erdeşîr, dawî paşayê Eşkaniyan wate “Paşayê Erdewanê Pêncem” tirsand, lewma bi rêya nameberê xwe re peyamekê bo Erdeşîr dişîne. Paşayê Erdewanê Pêncem

di nama xwe de regeza Erdeşîr bi kêm û bênxirx bas dike, nameya pir sivikatîpêkirina paşayê Erdewanê Pêncem, li koşka paşayetî û li pêşberê karbidestên şahensahiya Sasanî tê xwîndin. Di nameyê de nivîsî bû:

Hey kurê Kurd te sînore xwe hejand û te mirina xwe wajo kir. Tu li cem ajalên Kurdî perwerde bûyî. Kê rê daye te ku tu wê tacê danî serê xwe?

Cihê baskirinê ye ku “Teberî û Îbnî Esîr” bi wê nameyê îşare kirine. Nameya paşayê Eşkanî (Erdewanî Pêncem), bi rohnî vê yekê dide xuya ku malbat Sasaniyan Kurd bûne.

Paşayên Sasanî bi sedema Kurdbûna wan, tenê ji aliyê “Erdewanê pêncemê Sasanî” ve nehatine lomekirin, belkî “Behramê Çubîn” ku kurê “Behramê Kuştasp” e û di serdema Sasaniyan de, desthilatdarê navçeya Ermenistan û Azerbaycanê bûye, û wî kî gazinde ji paşayê Sasanî “Xesrew Duyem, Xesrew Perwîz” kiriye, jiber ku

Kurd bûye. Dema ku “Behram” hewl da ku desthilatê ji “Xesrewê Duyem” bistîne, jê re got, hey kurê bîj, tu li cem ajalên Kurdan perwerde bûyî.

Sasan ser bi eşîreta “Şiwankare” ya Kurd bûye. Ew eşîreye mijûlê werzêrî û ajeldarî bûye. Ew di dawiya serdemê “Buhewiyan” de rabûn û rêze fermanrewayek bi navê “Etabek” (Paşayên şiwankare yên Kurd li welatê Fars) damezrandin. Herwisa Rohhilatnasê Utrîşî (Êdward Von Zambawir) li pirtûka “Me`icem El-ensab We El-esrat El-hakime Fî Tarîxî Îslamî” de îşare bi vê dike ku eşîra Şiwankare dizavire li ser regeza avakerê dewleta Sasanî, Erdeşîrê kurê Papegan.

Herwisa “Yaqût El-hemwî” di pirtûka “Mû`ecem El-beledan” de ku li sala 1224`î Zayînî heta sala 1228`î Zayînî de mijûlê nivîsîna wê bûye, îşarê bi vê dike ku rêze paşayên Sasaniyan dema ku bajarê “Medayên” ava kirine, di wî bajarî de taxek bi navê “Kurdava”, wate “taxek ku ji aliyê Kurdan ve hatiye avakirin” çê kirine.

Jiber ku ew bixwe ser bi netewa Kurd bûne. Nivîser navê şeş taxan tîne, ku paşayên Sasaniyan di wî bajarî de çê kirine û yek ji wan taxan “Kurdava” ye.

Paşayên Sasanî paşnavê wan “Xasrew” bûye, ku ev nave pêk hatiye ji du peyvên Kurdî, (Xas) di Kurdî de bi wateya (Baş) e û peyva (Rew) ev jî bi wateya (Helsûkewt yan Reftar) e. Bi vî awayî peyva Xesrew, bi wataya vê ku kesek reftarên wî/wê ciwan bin, wate kesek bilin û xwedî pêgeheke bilind. Piştî Farsan ev nave ji Kurdan wergirtine û bi awayê “Xusrew” bi kar tînin. Ti yek ji peyvên “Xas û Rew” di zimanê Farsî de nînin û di Farsî de ti watayekê nadin. Ereban bi Erebandina wê peyvê, ev kirine bi (Kîsra- Kesra). Bi vî awayî belge didine xuya ku paşayê Sasaniyan Kurd bûne.

Cihê baskirinê ye ku gelek ji xelkê bi awayê şaş wisa dizanin ku navê wî paşayê Sasanî, “Kîsra” bûye, evê ku di serdemê

hikimraniya wî de şerê “Qadîse” qewimî ye, lê nizanin ku peyva (Kîsra) navê ti yek ji paşayên Sasaniyan nebûye, belkî nasnavek bo tev paşayên Sasaniyan bûye, ku li hember “rêzdar” an jî di zimanê Erebi de peyvên (Celale û Fexame û Simmo) bo serok û paşayê welatan bi kar tên. Her wekî paşayê welatên din ku nasnavê taybet bi xwe hebûne. Bo mînak paşayên Romê nasnavê “Qeyser” hebûne, paşayên Qubtî nasnavê “Fêrûn”, paşayên Tirkan nasnavê “Xaqan”, Paşayên Yemenê nasnavê “Tubê`i”, nasnavê paşayên Hebeşe “Necaşî” û nasnavê paşayên Misriyan “Ezîz” bûye.

Paşayên Sasanî navên wan Kurdî bûye, ku belgeyek e bo Kurdbûna wan.

A- “Yezdkurd” navê sê paşayê Sasaniyan bûye, ku peyva “Yezd” di nav wan sê paşayan de dizavire bo pêşîneya oliya Yezdaniyetiya malbatên paşayên Sasaniyan.

B- Du ji paşayên Sasaniyan navê wan

“Xesrew” bûye. Her wekî ku li serê hate baskirin, ew peyve pêkhatiye ji du peyvên Kurdî (Xas) ku di Kurdî de bi wateya (Baş) e û (Rew) jî bi wateya reftar e. Bi vî awayî peyva “Xesrew” bi wateya kesek ku reftarê wî/wê ciwan e, wate kesek bilin û xwedî pêgeheke bilind.

P- Du ji paşayên Sasaniyan navê wan “Erdeşîr” bûye, ku pêkhatiye ji du peyv: (Erde) peyveke Mîdî ye, bi wateya “Baş an Zevî” ye. Peyva “Şêr”, herdu bi hev re dike şêrê baş yan şêrê ser erdê.

Feyrûz yan Pîroz, navê yek ji paşayên Sasaniyan bûye ku navekî Kurdî ye.

Navê çar paşayên din ên Sasaniyan (Hormiz) bûye. Ev nave ji navê Xwediyê Someriyana (Hormis) hatiye wergirtin ku bapîrên wê Kurd in. Digel derbasbûna demê ev nave di nav gelê Ariyayîyan de bi (Horamezda yan Mezda) hatiye guherîn.

Ev guherîne ku her bi wateya Xwedê ye li cem wan maye. Navê çar ji paşayên Sasaniyan “Bahram yan Baram” û navê duyan jî “Qubad” bûye. Ev du navane Kurdî ne. A yekem bi wateya “Zîrek” e û ya duyem jî bi wateya “Paşa” ye.

Hin ji navên Sasaniyan hene ku hetanî niha jî li cem Kurdan û di Kurdistanê de resm in. Bo mînak navê “Xemanî”. Ev nave li cem Farsan her nîne. Lê hin ji Kurdan ji herdu regezên “mêrza û nêrza” mifahê jê werdigrin.

Hesen Pîrniya, bas ji vê yekê dike ku Sasanî bi navê “May” gazî Mîdiyeyên xwe dikirin. Di îroya me de ev nave Kurdî û mêrza ye, herçiqas 2500 sal bi ser diyarnebûna împêratoriya Mîdiya de derbas bûye. Bo mînak navê “Mayixan”, kes navê “May” bi tenê nahêne, belkî “Xan” jî pê zêde dikin û ev jî bo rêzgirtin e

û di îro de bo paşa û serokê dewletan bikar tê. Çimkî Mîdiyan di nav Kurdan de rêz hene. Cihê baskirinê ye ku navê Midiya (Mada) bi zimanê Midiyayî bi wateya “Mezin” yan “Gewre” tê nasîn.

Dema ku Spaha Ereb Kurdistan dagîr kir, ji aliyê Ereban ve navê “Mahat” li ser desthilata Mîdiyayan hate danîn. Jiber vê ku “Mah” navê Mîdiyayan bûye û “At” jî di Erebî de wek komkirina peyvê an tiştêkê bikar tê. “Elbilazerî” bas dike, dema ku Kurdistan ji aliyê Ereban ve hate dagîrkirin, wan Kurdistan bi ser çend navçeyan de par vekir. Dema ku karbidestan “bac” ji her navçeyekê werdigirin, bo wan Misilmanên ku di navçeyeke diyarîkirî de bûne hatiye şandin. Lewma Ereban navê (Mahkûfe) danîbûne ser bajarê (Deynur) û derdorên wî, jiber vê ku Ereban ew baca ku ji xelkê bajarê “Deynur” û derdorên wî werdigirtin bi ser wan Misilmanên nû ku li Kûfeyê akincî bûn, dihate parvekirin. Herwisa jiber heman sedemê navê

(Mahbesra) li ser bajarê (Nehawend) hate danîn, jiber vê ku baca komkirî ji xelkê “Nehawend” didane rûniştîyên bajarê “Besra”yê, ku piştî dagîrkirinê ji aliyê Ereban ve, ew bibûne Misilman. Bi vî awayî navenda Mîdiya ji aliyê dagîrkerên Ereban ve li ser (Mahkûfe) û (Mahbesra)yê ve hate parvekirin.

Malbata “Fezlewî” ku di sala 1155-1432`î Zayînî de îmarata “Fezlewî” ava kirin, ser bi eşîreta Şiwankare ya Kurd û ji rêze paşayên Sasaniyan bûn. Kesên wê malabatê ku fermanrewaya îmaratê dikirin, Kurd bûn. Lewma bav û bapîrên wan jî ku Sasanî bûne bêguman her Kurd bûne. Cihê îşarepêkirinê ye ku ew îmarate li başûrê Luristanê hatiye avakirin û bo heyama 277 sal fermanrewayiya wan hebûye. Navçeyên di nin desthilata wan ji Luristanê ve heta qirax bajarê Îsfahanê berfireh dibû û di hin serdeman de herêmen Xûzistan û Besre jî, ji xwe digirt.

Di dawiya serdemê Buhewiyî de, eşîreta Şiwankare îmaratek bi navê Etabek

(Paşayên Şiwankare yên Kurd li welatê Fars) ava kirin. Eşîreta Şiwankare dizavire ser regeza (Erdeşîrê kurê Babek) ê avakerê dewleta Sasanî. Avakirina îmareteke Kurdî ji aliyê eşîreya Sasaniyan ve, belgeyeke rohn e bo Kurdbûna Sasaniyan. Bi vî awayî em dibînin ku “Sasan” Kurd bûye, ne Fars û ne jî xelkê welatê Fars bûye û baskirina regeza wî ser bi “Behmenê kurê Esfendiyarê kurê Guştasp” ji rast naçe û cihê gumanê ye.

Bo vê ku em wê meselê berdewam nekin, di vê beşê de me hin belge anîn ku îsbat dike Sasanî Kurd in. Di beşên dinê de emê belgên zêdetir bînin.

Zaraveya Hewramî, heman zimanê Pehlewî ye ku zimanê Sasaniyan bûye. Mamoste “Mesûd Mihemed” îşare bi pirtûka “El-mû`icem Fî Me`abîr Eş`ar El-Ecem” dike ku “Şemsedîn Mihemedê kurdê Qeys El-razî” nivîsiye û ji Farsî ve wergêrê Erebbî kiriye. Di vê pirtûkê de eva

jêrîn hatiye nivîsîn:

“Min xelkê Îraqê dîtî ku mijûlê awazgotinên Fehlewî (Pehlewî) bûn, lê awazên wan bi Erebî û xezelên Deriya “Farsî” bûn ku wekî awazên Ureman “Hewraman” û helbestên Pehlewî ciwan nebûn. Mamoste “Mesûd Mihemed” dibêje awaz û stran bi ziman ve girêdaye, lewma beytên vehûnandî yên awazên Ureman (Hewraman) û helbesta Pewhelî, vê yekê îsbat dike ku zaraveyê Herawmî pêkhatiye ji zimanê Pehlewî.

Derheq Farsan, digel dawîpêanîna fermanrewaya Eşkaniyan li sala “226” a berê Zayînê û bidestvegirtina ew fermanrewaye ji aliyê Sasaniyan ve, zimanekî nû yê Farsî hate afirandin. Ev zimane bi (zimanê Parsîkî) hate binavkirin. Bo cudakirina wî zimanê nû ji zimanê Farsiya kevin û Farsiya nû, ku di serdemê Sasaniyan de ji aliyê Farsan ve dihate bikaranîn, em dibînin ku zimanê Pewlewî (Kurdî) zimanê Sasaniyan bûye û Farsan bi zimanekî din diaxivîn û ev jî zimanê

(Parsîfî) bûye û ev yeka jî Kurdbûna Sasaniyan diselmîne.

Sasaniyan şanazî bi “Kaweyê Hesinger” dikirin.

Eva di demekê de ye ku alaya wê împatoriyeke pêk hatibû ji “Alaya Kawiyân”. Peyva “Kawiyân” ji navê “Kaweyê Hesinger” ve hatiye hildan ku tê gotin wî, paşayekî sitemkar ê bi navê “Zuhak” kuştiye. Kawe berkoşa hesingeriya xwe kiriye bi alaya xwe a bilin. Basik û panatiya wê berteng bûye û li cermê piling hatiye çêkirin û bi yaqût û dur û xişil xemilandiye.

Di şerê Qadsiye de, ku sala “636” a Zayînî di navbera Ereba û Sasaniyan de qewmî, Ereben Misilman bi ser Sasaniyan de serkevtin, û dest bi ser wê alayê de girtin û ew alaye bo xelîfeyê Misilmanan “Umerê kurê Xetab” birin, û du keçên dawî paşayê Sasaniyan ê bi navê “YezdKurdê Sêyem”, ku wek êxsîr bidîl

girtibûn ku navê wan “Şarhibano” û “Şajinan yan jî Kebanî” bûne, ku paş “Şajin”ê dikin bi jina Mihemedê kurê Ebûbekir, yekemîn xelîfeyê Raşîdîn, û “Şehirbano” jî kirin bi jina Husênê kurê Eliyê kurê Ebî Talib, ku dibe dayîka îmamê Şî`eyan (Îmam Zênelabîdînê kurê Husên). Xwdîkirina alaya Kawe ji aliyê Sasaniyan ve belgeyeke din a Kurdbûna desthilata Sasaniyan e.

Pirrûka “El-tarîx El-sexîr” ji nivîsîna nivîserekî Sîriyanî Nestorî nenaskirî “paş sala 680 a Zayînî ji dayîk bûye” bas ji dîroka kenîseya Nestorî dike û basa hin dîrokên girîng dike ku di navbera sedeya şeşem û heftem de rû daye. Di rûpelên 100 û 102 ên pirtûkê de derheq regeza Kurdên Sasanî û fermandeyê Sasanî (Hurmizdan) ku fermandeyekî leşkerî yê devera Xurasanê bûye, zaniyariyên girîng dixê ber dest. Ew fermandeye di serdemê Umerê kurê Xetab de ji aliyê hêzên Misilmanên Ereb ên dagîrker ve bi dîl tê girtin û piştî bidîlgirtinê, ew bi destê

Misilmanên Ereb tê kuştin. Nivîser dibêje: “Hurmizdan” pizmamê dawî paşayê Sasaniyan ê bi navê “Yezdankurdê Sêhem” bûye û neviyê “Erdeşîrê Papegan” e. Herwisa nivîser bas ji vê yekê dike ku ev fermandeye ser bi regeza Kurdan bûye ku Mîdiyayî ne. Herwisa (Paravaneh Pourshariati) basa vê yekê dike ku “Hurmizdan” rûniştîyê Mîdiya bûye, wate ser bi Mediyayan bûye. Ew du çavkaniyane bi rohnî îşare bi vê yekê dikin ku Sasanî bi regez ve Kurdên Mîdiyayî ne û eva jî belgeyeke din e bo Kurdbûna desthilata Sasaniyan.

Beşdariya tev rûniştîyên împatoriya Sasaniyan bo berevanîkirin li dijî dagîrkariya Îslamiyên Erebî li deverên Kurdî yên wekî “Şarezûr, Mûsil, Helewan, Nehawend û Celewla”, ku berevanî ji desthilatdariya Sasaniyan kirine, herçiqas ev berevaniye di deverên ku akinciyên wê Kurd nebûne evqas bihêz nebûye, eva jî nîşanderê vê yekê ye ku berevaniya Kurd ji desthilata Sasanî, berevanîkirin ji

serxwebûn û desthilatdariya xwe bûye.

“Hacî Qadir Koyî” (1817- 1897) zêdetir ji 100 sal berî niha di helbestek xwe de nivîsiye Sasanî Kurd bûne û ew ji kêmtirxemiya Kurdan derheq dîroka gelê Kurd bi zimanê Kurdî derdûdil dike û dibêje:

Eger Kurdêk qiseyê babî nezanî

Muheqiqeq dakî hîze, babî zanî

Wer ba bot bikem basî nîhanî

Tefennun xoşe ger çakî bizanî

Selaheddîn û Nûreddînî kurî

Ezîzanî, Cizîr û Mûş û Vanî

Muhelhem, Erdeşêr û Deysemê şêr

Qubad û baz û mîrî Erdelanî

Emane pakiyan Kurd in, nîhayet

Leber bêdefterî wun bûn û fanî

Kitêb û defter û te`irîx û kaxez

Be Kurdî ger binûsraye zubanî
Mela û şêx û mîr û padişaman
Heta mehşer dema nav û nîşanî
Be zîddî mîr û paşaman birawe
Bes e ba bêyne ser rêy mîhrebani
Ke deygot şêxî min: Min destgîrim
Lelam wa bû leber cehl û ciwanî
Ke pîr bûm tê geyştim destî girtim
Le kesb û kar û tehsîlî me`anî
Belê şêx qutbe emma qutbî aşê
Be av û nî`imetî xelqe geranî
Le bo jin dê le kolan wek segî har
Le jin heldê bi mîslî ker le xanî
Bilê bew serkizoley kuzpereste
Be çavî kildraw û reşî panî
Ke nef`êkt nebê bo dîn û dewlet
Be min çî neqşbendî ya ne manî

Kesê pîyaw e ke danê wek hemeaxa
Le bo ebnayî cînsî nan û xwanî
We yaxud wek Emîn axa be hîmmet
Bika bo qesrî mîllet pasevanî
Bilê lem behse her kes munkîrî ton
Bifermû sehle rêgey îmtîhanî
Be herzanî deda durrî geranî

Ezîzan bapîrê “Bedirxaniyan” bûye, ku di serdemê Xelîfe Umerê kurê Xetab de fermanrewayîya beşek ji Kurdistanê ku navçeyên “Cezîre, Moş û Van” li xwe digirt, dikir.

Muhelhel (Muhelhelê Şazencanî), ku li Kirmaşanê bi ser Selcuqîyan de serkevtin û piştî fermanrewayîya Kirmaşan, Xaneqîn, Kifrî, Kerkûk, Şarezûr û Sîrwan dikir.

Deysem, fermanrewayekî Kurd bû, di serdemê dewleta Ebas de fermarewaya

Azerbaycanê dikir.

Bi vî awayî ew çavkaniyên ku me pişt a xwe jê rast kiriye, vê yekê derdixin ku Sasanî Kurd bûne û şerê Qadsiye ku di navbera Misilmanên Ereb bi serkirdayetiya “Se`id” ê kurê “Ebî Weqqas” û Sasaniyan de qemimî, di serdemê hikimraniya dawî paşayê wan “Yezdkurdê Sêyem”, pêk hatibû ji şerê navbera Kurd û Ereban. Dagîrkerên Kurdistanê ku dest avêtin bi talan û çewtekarî û tevlihevkirina dîroka Kurdan, Sasaniyan bi Fars didine zanîn.

Pêkhateya siyasî û navê paşayên Sasaniyan:

Pêkhateya siyasî ya Sasaniyan, desthilateke Satrapî (Fedralî) bûye, ku pêk hatiye ji çend Satrap û navçeyên otonomî. Navçeya Urmîyê wê demê di nav Satrapa

Atropatgan de bûye û îyaletêk ji welatê Sasaniyan pêk dianî. Satrapa Atropatgan pêh hatibû ji bajarên Tewrêz, Zencan, Deşte Bêl, Meraxe, Selmas, Xoyê, Miyanduwav, Makû, Gîlan, Urmiye, Qezwîn û beçek ji parêzgehên Sine û Hemedan. Satrapekan desthilateke xwecihî bûn. Sasaniyan bo baştir û bihêztirkirin û birêvebirina desthilata xwe şêweya Satrapê bi rê ve dibirin ku ji fedralzîma îroyî ya gelek welatên geşekirî diçe. Ji %70 welatên geşekirî yên îroyî ji pêkhateya siyasî ya fedralîzmê hatine avakirin ku hem asayîşa civakî pêk anîne, hem bûye sedema geşeya aborî û siyasî.

Ev navên ku li jêr hatine navên her 24 paşayên Sasaniyan e, ku heyama fermanrewayiya wan 426 sal dom kir (224 yan 226 heta 651 a Zayînî), ku pêka dem û serdemê fermanrewayiya wan hatiye rêzbandîkirin:

Erdeşîrê Yekem

Şapûrê Yekem
Hurmizê Yekem
Behramê Yekem
Behramê Duyem
Behramê Sêyem
Nersî
Hurmizê Duyem
Ezer Nersî
Şapûrê Duyem
Erdeşîrê Duyem
Behramê Çarem
Yezdkurdê Yekem
Behramê Pêncem
Yezkurdê Duyem
Hurmizê Sêyem
Feyrozê Yekem (Pîrozê Yekem)
Belaş (Welkaş)

Qubadê Yekem (Kuwat)

Xesrewê Yekem (Aneşîrwanê Dad û Perwer)

Hurmizê Çarem

Xesrewê Duyem (Xesrewê Perwîz)

Qubadê Duyem

Yezkurdê Sêyem

Hemdullah Mistefî di pirtûka xwe ya bi navê “Nizhet El-qulûb” de, ku di sedsal 14`ê de nivîsiye, dibêje: “Xesrewê Yekem” bac û spah û defterdarê desthilata xwe rêk xist ku di serdemê fermanrewaya wî de pirtûkeke binavûbang a bi navê (Kelîle û Dîmine” ji Hindûstanê ve anîn bo şahenşahiya Sasaniyan. Herwisa dibistana çand û felsefe gihîşte gûpika serkevtina xwe.

Gelê Kurd jiber nebûna sîstemeke siyasî û desthilateke yekgirtî, nekarî bas ji nasnameya xwe bike û dest bi nivîsîna

dîroka xwe û herwisa berevanî ji kultûr, ziman û kelepûra xwe bike û berfireh bike. Lewma dîroka wê rastê dizîn, tevlihevên, jinavçûn û reşkirinê hatiye. Dagîrkerên Kurdistanê ji aliyekê ve bi berdewamî hewil dane bona jinavbirina ziman û kultûr û reşkirina nasnameya gelê Kurd, ji aliyek din ve jî hewil dane dîrokeke kevnar bi sexte bo xwe biafirînin û xwe bikin bi xwedyê ax û dîrok û şûnwarên Kurdan, da ku hem rewayî bidin bi dagîrkariya xwe û hem gelê Kurd li ser xîştaya Rojhilata Navîn ji rêya bi Tirkkirin, Farskirin û Erebkirin ve bihelînin.

Gelê Kurd xwedyê dîrokeke pir ji serwerî ye û yek ji gelê kevnar ê navçeyê ye, ku şaristaniyeta Somerî, Îlamî, Hûrî, Mîtanî, Hîtî, Mîdî û Sasanî, derxerê vê rastiye ne ku gelê Kurd çende kevnar e û çende beşdar bûye ji damezrandina şaristaniyet û berfirehkirina wê.

Bo vê ku rola rasteqîne ya Kurd ji avakirina şaristanîyeta mirovî de bê dîtin û derxer be û herwisa nasîna kultûr û dîroka wê bê zîndîkirin û serastkirina wan hewcehî bi avakirina navendeke Kurdî a pêşkevî heye. Li ser Kurd hewce ye di nav pirtûk û dekomêntan û holên muzexanan û cihên dîrokî de, ji rêya kolandina erdên şûnwarên dîrokî li pey belgên dîrokî bigerin û herwisa bo derxistina rastiyan hewce ye ji rêya lêkolînên zanistî ve, di nav nameyên ku di nav berpirs û dewletan de danûstandin hatine kirin, bigerin.

Dîroka Kurd, tûşê têkdan, dizîn û helandin û çewtekariyê hatiye. Jiber vê ku Kurd xwediyê desthilateke siyasî nebûye da ku dîroka xwe di nav aramiyê de binivîsin, dagîrkeran bi nivîsîna dîroka çêkirî û dûr ji rastiye ku dîroka Kurdan tê de reş dikin, dîroka deverê jî tûşê alozî kirine. Di nav wê têkdan, reşkirin û talanê de, li ser Kurd hewce ye bigerin û lêkolînan bikin heta ku rastiya dîroka wan der bixin û bixine ber

destê nifşa nû, da ku cîhan dîroka rasteqîne ya Kurdan bizanibe.

Ez daxwaza têkdana dîrokê nakim û naxwazim bi sexte bê afirandin, wek vê ku Sedam Husên “di hilmetekê de ser ji nû ve dest avêt bi nivîsîna dîrok”ê. Lê ez pêşniyara avakirina çend navendeke zanistî dikim ku li derheq Kurd gotarên dîrokî kom bikin lêkolînê li ser bikin. Paşê wan gotaran rêzbandî bikin û biparêzin û wan digel yek beravirdê bikin, da ku bo nivîsîna dîrokeke serast a zanistî amade bikin.

Pêka wan belgên ku rêzdar Kerîmî xistiye ber dest, bo me bi rindî rohn dibe ku împatoriya Sasanî Kurd bûye nek Fars. Lê xala girîng û sereke a wê desthilatê eva ye ku her hemû Azerbaycan axa wê împatora Kurdî bûye û di wê serdemê de Tirk qet li vir nebûne.

Beşa Sê

Urmiye piştî Îslamê

Di serdemê Ebasiyan de serhildana mîrên Kurdnişîn rû dide û herêma Azerbaycanê yek ji wan herêmên Kurdakincî bûye ku şahidê serhildan û kêşmekêşa desthilata siyasî ya di bin desthilata xelefeta Îslamî ya Ebasî de bûye.

Navçeyên Azerbaycan û Aran di destpêka sedeya 10 a Zayînî de, di bin desthilata hikimraniya xelafeta Îslamî a Ebasî (Yûsifê kurê Ebî El-sac) de bûye, digel vê ku wî pêwendiyêke aram digel navenda desthilatê nebû, li sala 919`ê Zayînî, Yûsif ji malbenda Xelafetê ve tê girtin. Lê ew girtîkirine demdirêj nabe û ji aliyê “Xelîfe El-muqtedir” ve tê azadkirin û dikine bi fermanrewayê Azerbaycan û Aran. Yûsif heta sala 926`ê Z, li ser desthilata xwe berdewam dibe û heta sala 926`ê Z, ji aliyê Xelîfe El-muqtedir ve tê gazîkirin ku li hember tevgera “El-qeramete” li bajarê “Wast” bê sekîandin, di encamê de li sala 927`ê Z, ew di wî şerî de tê kuştin. Dîyar e ku nemana navbirî dibe

rêxweşkerek bo Dîsim kurê Îbrahîm El-kurdî, da ku dest bi ser hêrêm Azerbaycan û Aran de bigre û serxwebûna xwe îlan bike û dibe bi fermanrewayê wê herê mê.

Lê di wê heyamê de derheq şeweya desthilatdariya Dîsim û rewşa wan herê mane di nav dîrokê de ti îşareyek pê nehatiye kirin, eva jî belge ye li ser vê ku guherinkarî û bûyereke berçav neqewimiye heta sala 937`ê Z, wek "Miskoye û Ebn El-esîr" îşare pê dikin, di wan salan de "Leşkerî" ku cêhgir û hevakarê kurê Ziyar bûye li herê ma çiya êrîş dike ser herê ma Azerbaycanê, hevdem Dîsim jî spaha xwe kom dike ku pirraniya wan ji Kurdan pêk hatibûn û di hember Leşkerî de derdikevin û di heyama du mehan de ev şer berdewam dike û di encamê de Dîsim rastî şikesê tê, û Leşkerî dest bi ser tev Azerbaycanê de digre û tenê bajarê Deştê bêlê nebe, rûniştîyên wê herê m û welatê Çiya û xelkê Hemedan guhdarê reftar û xirabiya Deylemeyan bibûn, û her lewma

bereveniyeke tund kirin, lê piştî dorpêçeke demdirêj û şer û pevçûneke zêde, “Leşkerî” karî biçe nav wî bajarî, lê rûniştîyên Deştêbêlê bi alîkariya Dîsim karîn navbirî rastî mezintirîn şikestê bînin û wî bi paşekêşe naçar bikin, lewma wî penaha xwe ber bi “Ibnê Dule” dasthilatdarê Muqan ve bir, wî jî yarmetiya wan da û êrîş kirine ser Azerbaycanê û cardin Dîsim rastî şikestê hat û reviya. Azerbaycan di vê navberê de bû bi pêgeh û şer û mîlmîlanê û her yek jî wan hewil dida bo peyda kirina hêz û girêdana pêwendî digel hêzek din bo qurixkirina desthilat û zêdexwaziyê di vê navçeyê de.

Dîsim bo ragirtina balansê û peyda kirina hêz, daxwaza alîkariyê ji Wişimgîrê kurê Ziyar kir. Di rastî de alîkarîwergirtin jî navbirî li ser bingeha çend mercên wekî dabînkirina xercê spahê û xwendina gotara Înê binavê wî û dabînkirina sed hezar Dînar di salê de bû. Xuya ye ku Wişimgîr li zêdexwaziyê “Leşkerî” tirsîya

bû. Dîsim dest avêt bi amadekirina spahê û ber bi Azerbaycanê ve pêngav avêtin û ev hevpeymaniya Dîsim digel Wişimgîr tirseke zêde li ser “Leşkerî” çê kiribû, lewma ber bi Ermenistanê ve çû û di encamê de ji aliyê Ermeniyê ve hate kuştin. Kurê Leşkerî digel beşek ji spaha bavê xwe ber bi bajarê Mûsilê ve çû û bo alîkarîwergirtin penaha xwe ber bi “Nasir El-dule” kurê Hemandan ve bir, digel vê ku serkevtî nebûn ji aliyê Dîsim ve tûşê şikestê hatin û ew hatine neçarkirin ku ber bi Mûsilê ve bizavirin. Dîsim ew peymanê girêdayî ya ku bi ser wî de hatibû sepandin negihandê serê, sedemên vê jî lawaziya Wişimgîr û tûşbûna wî bi êrişkariyên Buwiyekan bû.

Li sala 939 a Z, “Ebo Nesir Merzban” kurê Mihemedê kurê Misafir êrîşê dike ser Deştêbêlê û bo heyama sê salan dorpêç dike, lê “Miskoye” wê bûyerê dizavirîne bo sala 941 a Z, dema ku “Ebo Qasim Elî” kurê Ceifer Weîrê Dîsim bû, penahê dibe ber Merzban li navçeya Tarim, eva jî dibe

handanek bo dagîrkirina Azerbaycanê û nemaze Abo El-qasim digel Merzban ji rûyê hizrî ve hevsoz û hevhelwêst bûn, digel Rêvazê Şîe yê Batînî berevajî Dîsim ku ji rûy bîr û bawer ve digel Xewarceyan hevsoz bû. Diyar e ev yeka bandora xwe heye, bilî vê ku “Ebo El-qasim” bo qazancê wan dahat û berhemên ku di wê herêmê de heye rabû bala Merzban bo aliyê xwe ve rakêşand, eva jî fakterek bandordar bo dagîrkirin û destbiserdagirtina Azerbaycan û Aran bû. Piştî vê ku bi awayekî tund Dîsim li bajarê Tewrêzê de dorpêç kirin, karîn dest bi ser wî bajarî de bigrin. Piştî vê jî Merzban bo destbiserdagirtina Deştebêlê pêngavek avêt û bo wê mebestê jî hewlek da ku ji rêya Wezîrê nû yê Dîsim ê bi navê “Abo Ebdullah” ve wê karê bike û di wê karê de jî serkevt, ew rabû bi dorpêçkirineke demdirêj Dîsim neçar kir ku bajar bi dest ve bide. Di encamê de Merzban karî dest bi ser Azerbaycan û Aran de bigre.

Li sala 943 a Z, Rûsan êrîş kirine ser Aran.

Wan dest bi ser bajarê Berzi`e de girt û xelege zêde kuştin û ber bi Meraxê ve pêngav avêtin û Merzban jî dest avêt bi komkirina spaha xwe bo li hemberderketin li dijî Rûsan. Hevdem digel vê yekê Husênê kurê Se`îdê Hemdanî, mijûlbûna Merzban bi şerê digel Rûsan ve bi derfet zanî û êrîş kiriye ser Azerbaycanê, lê di vê êrîşkirinê de serkevtî nebû. Bi vî awayî herêmên Azerbaycan û Aran bi berdewamî di nav aramiya siyasî de bûn, tevî vê jî em dikarin bêjin ku derketina desthilata Dîsimê Kurdî rêxweşkerek bo serhildana mîrnişînin Rewadî û Şedadî bû.

Mîrnişîna Şedadî

Fermanrewaya mîrnişîniya Şedadî li herêma Aran li sala 951 a Z, bi hewl û têkoşîna Mihemedê kurê Şedad li bajarê Dibîl ê Ermeniyaya niha hate destpêkirin. Lê desthilatdariya Mihemed demdirêj nebû, dema ku li sala 954 a Zayînî, Salar

Merzban êrîş dike ser Dibîl, Mihemedê kurê Şedad bi naçarî ve paşekêşe dike û wî bajarî bicih dêhle. Li sala 955 a Z, Mihemed dimire û kurê wî yê mezin ê bi navê “Ebo El-hesen Leşkerî” dibe cihgêrê wî û li sala 954 a Zayînî de fermanrewaya mîrnişîniya Şedad bi stu digre. Xuya ye di navbera sala 954 heta 970`ê ya Zayînî de, Merzban desthilata xwe bi ser herêma Aran de sepandiye. Lewma dîroknivîsan sala 970`ê bi destpêka desthilata “Leşkerî” didine zanîn û bo heyamê 8 salan ji desthilata xwe berdewam dibe û heta sala 978`ê ku dimire. Lewma birayê wî yê bi navê Merzbanê kurê Mihemed dibe bi mîrê Şedad, lê di sala 985`ê de tê kuştin.

Di encamê de “Fezlon” ê birayê wî fermanrewaya mîrnişînê bi stu digre. Li sala 985 a Zayînî, ew mîre yekek ji serkirdê herî navdar û bihêz bûye, lewam hin ji dîroknivîs wî wek avakerê duyem ê mîrnişîniya Şedad didine zanîn ku desthilata wî tenê axa Îranê li xwe

negirtibû, belkî beşeke zêde ya axa Ermenistanê xistibû di bin desthilata xwe de û piştî derbasbûna 47 sal ji fermanrewayiya wî, ew di sala 1031 a Zayînî de dimire. Piştî wî, kurê wî yê bi navê “Ebo El-fetih Mûsa” hikimraniya wî bi dest ve digre ku sê salan fermanrewayiyê dike. Di sala 1034`ê de “Ebo El-hesen Elî” kurê Mûsa hikimraniyê digre destê xwe ku ew jî sê salan fermanrewayiyê dike. Di 1034 a Zayînî de, “Ebo El-hesen Elî” kurê Mûsa naskirî bi Leşkeriyê Duyem dibe mîrê mîrnişîniya Şedadî û bo heyama 15 salan heta dema dawiya jiyana xwe heta sala 1048`ê fermanrewayiyê dike. Piştî Enuşîrwanê kurê wî hate cihê wî, lê heyama desthilatdariya wî kêmbû, piştî çend mehekê wefat kir.

Paşê “Ebo El-sewar” kurê Sawirê kurê Fezlûn di sala 1049 a Zayînî de, bû bi fermanrewa ku yek ji mîrên binavûdeng ê mîrnişîniya şedad bû. Lê di dema desthilatdariya wî de Selcûqî wekî hêzeke

nû di herêmên Kurdan de peyda bûn. “Ebo El-sewar” heta 18 salan li ser desthilatê berdewam bû û li sala 1067an a Z, koça dawî kir. Lewma desthilata mîrnişîniya Şedad dikeve destê kurê “Ebo El-sewar” ê bi navê mîr Fezlûnê Duyem û wekî cihgirê bavê xwe dest bi kar dibe. Ew mîrnişîna Kurdî jî, heta sala 1076`ê li herêma Aran li ser desthilatê bû, lê piştî dikevine di bin rikêfa Tirkên Selcûq.

Mîrnişîna Rewadî

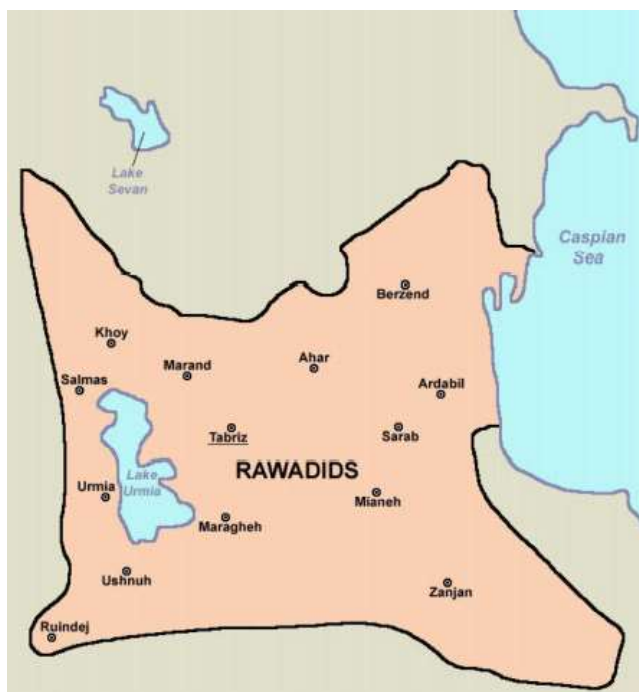
Dîroknivîsê navdar ê Ereb ê bi navê “Teberî” di pirtûka xwe a dîrokî de dibêje:

Di sala 643 a Zayînê de, “Bekir Bin Ebdullah” bi hevkarîya “Semak Etbe” û “Bin Hûrriye” her hemû Azerbaycan ji rêze şerên dagîrkerinê de, di bin desthilata Sasaniyan de dagîr dikin.

Yekem desthilatek ku paş Îslamê hikimraniya Urmiye û tev Azerbaycan û Mukriyan kiribe, Şedadî bûn. Piştî bi dawîhatina desthiladariya mîrnişîna

Şedadî, mîrnişîna Rewadî li herêma Azerbaycanê hikimranî dikir ku di regez de dizivirêne ser Hezbaniyan ku Kurd bûne û di tev Azerbaycanê de hikimranî kirine.

Selahedîn Eyûbî û eşîra Eyûbî jî, ji regezê de dizavirine ser Rewadiyan. Di vê xişteyê de em sînore desthilata Rewadiyan dikarin bibînin.

Navçeyên di bin desthilata Rewadiyan de, bajarên Zencan, Urmiye, Seraw, Deştebêl, Miyane, Eher, Tewrêz, Qezwîn, Xoye, Makû, Selmas, Meraxe û Merend ji xwe digirt.

Koçbûna Tirkan bo Rojhilata Navîn

Yek ji regezên Asiyaya Navîn regeza Ural-Alta ye, ku di lêkolînên zanistî de derkevt ku ew regeze di niha de netewên Mexol û Tirkan ji xwe digre ku li Asiyaya Navîn û çendî cihên Rojhilata Navîn de dijîn û di sedeya 13 a Zayînî de bo vê ku bigihin cihêk baştir bo bidestveanîna pêdiviyên jiyana xwe bo Rojhilata Navînê koç kirine.

Tirk bi ser du desteyên Rojhilatî û Rojavayî, paş hatina wan bo derdora deriyaya Kasbî tene parvekirin û hevdem zimanê Tirkî bi du deste ye, Tirkê rojhilatî wate zimanê Tirkên ji welatên Mexolistan, Uzbekistan, Qezakistan, Qêrqîzistan û Tirkemenistan, û Tirkên rojavayî wate zimanê Tirkên ji welatên Azerbaycan û Tirkiye hatine dabeşkirin ku

di herdu beşan de bi zaraveyên cuda dipeyvin.

Heta dema desthilatdariya Ebasiyan ti belgeyek ji ber dest de nîne ku Tirk li Rojhilata Navîn û nemaze li ser axa Kurdistan ku ji regeza Altay- Ural bin, hebe û nîşan bide.

Eşîreta Axuziyan digel eşîretên din ên Asiyaya Navîn hevpeymaniyetî girêdan û dewleteke mezin di Asiyaya Navîn de ava kirin. Bi sedema vê ku mezintirîn eşîreta di nav wan de, eşîreta Kinîn Axuz bû, navê Selcûqî danîne ser xwe û dest avêtin bi afirandina spaheke mezin bo dagîrkirina Rojhilata Navîn ku ciheke gelek baş e bo bidestveanîna bijîva jiyanê. Tirkan bo vê ku zeviyên werzêrî yên baş peyda bikin, êrîş kirine ser Rojhilata Navîn û deste bi deste bo navçeyên Kurdistan, Ermenistan, Xurasan, Mazenderan, Gîlan, wilayeta Fars, Anadol, wilayetên Ereb û çendîn cihên din yên Rojhilata Navîn ku çend sede pişt serê hev koç kirin.

Di dema desthilatdariya Ebesiyan de, bo vê ku deshildariya xwe bihêz bikin, Tirkeke zêde wek xilam bi mebesta şerkinê kirîn, ku di vê derheqê de em dikarin îşare bi çawahiya kirîna Tirkan ji aliyê Ebasî û li ser destê heştêmîn xelîfeyê Ebasî de bikin.

Heştêmîn xelîfeyê Ebasî, “El-mu`itesim Billah” kurê “Harûn El-reşîd” ku dayîka wî xidameke Tirk bû di navbera salên 883 heta 842`ê Zayînî de, desthilatdarê Ebesiyan bû. Wî heşt hezar xilamên Tirk bi mebesta pêşengiyê kirî û tevî spaha Ebesiyan kir.

Desteyek din ji Tirkan ku di çiyayên Qewqazê de akincî bûn, wan dest avêt bi dagîrkirina welatê niha ya Rûsiyayê û çendîn sal ew navçane bi destê wan ve bû ku di sedeya 8 a Koçî de Îslaviyan hêd hêdî Tirkên ku li nav axa wan de bûn derxistin û wan penaha xwe ber bi çend cihên din ên wekî Balekan û derdora deriyaya Reş û Atropatigan yan

Azerbaycanê birin.

Her lewma Tirk heta niha li deverên
Balekan ên başûrê deriyaya Reş û
Kirîmeya Rûsiyayê de hene.

Desthilatên Tirkî yên ku li ser destê wan
Tirkên koçber di wan deveran de hatine
avakirin, pêk hatine ji:

1- Malbata Kerîmiyan di dawiya 699 a
Zayînê de

2- Malbata Hemîd Oxlu ji Anadoloyê 700
Zayînê

3- Malbata Tekeoxlu ji Entakiye 700 Zayînê

4- Malbata Uxlerî li beşeke din a
Anadoloyê 700 Zayînê

5- Malbata Xulqeder Uxlerî ji Mer`eşê 740
Zayînê

6- Malbata Alî Osman 699 a Zayînê

7- Malbata Giray ji Kirîme 823 a Zayînê

8- Zanên Xazan ji Kerîme 849 a Zayînê

9- Malbta Qasimof 856 a Zayînî

10- Cilariyan ji welatên niha ên Îran û Îraqê 736 a Zayînî

11- Cupaniyan ji Azerbaycanê 780`ê Zayînî

12- Aq Quyunlû û qerequyunlû 780`ê Zayînî

Emîn Zekî nivîserê pirtûka Kurd li Serdemê Fitûhatê Tirk de nivîsiye:

Hêzên Uxuzan pêşengên hêzên Qerawlan ên spaha Tirkîyê bûn ku bi spaheke sê hezar kesî ve êrîş kirine ser desthilata mîrên Kurdan û li sala 429 a Zayînî de, bajarê Meraxe dagîr kirin. Tirkan di Meraxê de qetilamek kirin û paşê êrîşê ser desthilata eşîrên Hezebanîyan kirin û piştî berevaniyeke zêde ji aliyê desthilata Kurdên Azerbaycanê ve rastî şikestê hatin û paşekêşe kirin.

Girûpeke din a Uxuzan heta Ermenistanê berev pêş çûn û piştî ku Ermenî rastê şikestê hatin, ber bi Urmîyê ve çûn û êrîşê ser Urmîyê kirin û bi sedema mezinahiya

spaha Tirkên Uxuz, bajarê Urmiyê hate dagîrkin û piştî avakirina desthilata Kurdî ya Rewadiyan li bajarê Tewrêza Azerbaycanê, Tirkan nekarî di Azerbaycanê de berev pêş herin.

Di sala 1032 a Zayînî de, Muzefer Wa Sozan Bin Mamilan bi fêl û zîrekî ve tev serokeşîrên Uxuzî bi hêceta diyalog û civînkirinê kom kirin û piraniya wan bi dîl girtin û çendîn serokeşîrên din jî kuştin. Uxuziyên ku li Urmiyê akincî bûn jiber wê êrîşê ber bi Hekariya Bakurê Kurdistanê ve penah birin û li wir akincî bûn. Lê gelek pê neçû piştî akincîbûna wan, dest avêtin bi talankirina xelkê deverê, ku bû sedema tûrekirina Kurdan. Kurdên parêzgeha Hekarî bi sedema wê talana Uxuzan dest avêtin bi êrîşkirin li ser Uxuzan û di dawiyê de piştî şereke mezin Kurdan karî Uxuzan rastî şikestê bînin û gelek ji leşkerên Uxuzî bi destê spaha Kurdan hatin kuştin û herwisa 7 serokeşîrên Uxuzî bi dîl hatin girtin.

Di sala 1071`ê Zayînî de ku împatoriya

Romê bi serokayetiya Zomansê Çarem li deşta Melzagird bi dîl hate girtin û paşê hate kuştin, her hemû Ermenistan û Kurdistan kêmkêmkê bi destê hikûmeta Selcûqî û bi serokayetiya Alp Erselan hate dagîrkirin û axa Kurdan kevte di bin destê Tirkên Koçber de.

Beşa çarem

Urmiye di serdemê Sefewiyan de

Di pirtûka Sefvet El-sefa ku derheq regeza Sefewiyan nivîsiye, regeza wan Kurd bûye. Ew pirtûke li derheq Sefewiyan de kevintirîn pirtûk e. Lê hekî ew malbate Kurd bûne, çima mezhebên xwe guherîne? An jî di wê derheqê de dehan pirsyar bê bersiv hene ku bi sedema nebûna zaniyariyeke serast ew nikarin wekî Kurd bêne nasîn. Lê gelek ji nivîser û dîrokzan wê malbatê bi Tirk yan jî Fars û Tirk pênase dikin. Ew malbate li sala 1501`ê Zayînî de dibe desthilatdar û heta sala

1736`ê, hikimraniya navçeyeke mezin li Rojhilata Navîn de kir. Avakerê desthilata Sefewiyan Şah Îsmâîl e, ku di sala 1722`ê Zayînî de dawî bi desthilata wan tê. Di serdemê desthilatdariya wê malbatê de gelek bûyerên mezin li Kurdistanê qewimîn ku emê di berdewamiya wê beşê de îşare pê bikin.

Sefewî kê ne?

Sefewî malbatek olî ne ku di bineretê de xelkê Anadolê bûn. Heta niha derheq regeza Sefewiyan nerînên zêde hene, lê ya guncaw û cihê bawerê eva ye ku her ji destpêkê ve Şî`e bûne. Bi nerîna gelek ji dîroknivîsên Fars û Birîtanî, ew malbate Tirkemenê Şî`e ên Anadolê ne û di bineret de Şî`e bûne.

Lê pêka çavkaniyên Erebî û Almanî, bapîrê Sefewiyan şêx Sefyedîn sofiyekî Sinne mezheb bûye, ku bi şêx Sefyedînê Erdebîlî hatiye nasîn û kesekî olî ye. Di navbera salên 1252 heta 1335`ê Zayînî de, li bajarê

Erdebîlê jiya ye û xwediyê Xaneqa û rêrewê bûye. Sefyedîn li bajarê Erdebîlê dest avêtiye bi Misilmankirina xelkê deverê, nemaze Tirk û Moxolan, karî xelkeke zêde li derdorên xwe bibîne.

Di rastî de çavakniyên Farsî û Birîtanî li derheq Şî`ebûna Sefewiyan, ji yên din bawertir in, çimkî di wê serdemê de welatê Îran di bin desthilata Aq Quyunlûyên Sunne mezheb de bûye.

Herwisa Quyunlûyan çendîn caran ji malabatên Sefewiyan qetlam dikin ku ew fakte jî îsbat dike hekî Sefewî Sunne bûne, êdî çawa Aq Quyunlûyan hevmezhebên xwe kuştine?

Lewma di bingehê de berfirehkirina bîrûbaweriya mezhebê Şî`e, sedema sereke ya milmilaniya di navbera Aq Quyunlûyan û Sefewiyan de bûye.

Piştî şêx Sefyedîn, şêx Cuneyd, kesekî mezin ê nav Sefewiyan e ku pêka çavkaniyên dîrokî, wî mezheba Şî`e gelek berfireh kiriye û gelek alîgirên wî, navbirî

wekî rihê Xwedê binav dikin û ew bîrokeye di nav dil û hizrên xwe de çandine.

Şêx Cuneyd gelek bi başî kariye mezheba xwe berfireh bike, nemaze wî di vî karî de karî eşîreta mezin a Qeremanlo ji Anadoloyê bike bi Şî`e û xelkeke gelek sade û birsî li derdora xwe kom bike û wan jî wekî rihê Xwedê pênasa Şêx Cuneyd dikirin ku piştî wan Şah Îsmâîl digihe bi desthilatê.

Şah Îsmâîlê Sefewî kî ye?

Şah Îsmâîl Sefewî yek ji kesê mezin ê nav malbata Sefewiyan bû ku di navbera salên 1487 heta 1524`ê Zayînî de jiya ye, ku bi avakerê rasteqîne yê dewleta Sefewî û mezhebê Şî`eyên danzdeh Îmamî tê nasîn ku her di wê rêyê de jî bi geşekirina hikûmraniya Fars di Îranê de tê nasîn. Dema ku Şah Îsmâîl dibe kesek mezin ê Sefewiyan, desthilata herdu eşîrên Aq

Quyunlû ya Sunne û Qere Quyunlûya Şî`eyan jî gelek lawaz bûye. Ew sedemane ji bo kesekî wekî Şah Îsmâîlê pir baş bûye ku bikare mifahê ji wê rewşê wergire û wî karî di sala 1499`ê de bajarê Erdebîl wekî paytexta desthilatdariya xwe destnîşan bike ku dawiyê li sala 1501`ê de paytexta welatê xwe bo bajarê Tewrêzê veguhast.

Herwisa Şah Îsmâîl di navbera salên 1499 heta 1501`ê de, karî tev Azerbaycan û çend navçeyên Anadoloyê bixe bin desthilata xwe. Şah Îsmâîl bi fermî mezhebê Şî`eyê danzdeh Îmamî kir bi mezhebê fermî yê welatê Îranê û gelek Sunne mezheb ên bajarên Îranê yên wekî Tewrêz û Erdebîlê qir kir. Piştî Şah Îsmâîl êrîş kire ser mîrnişîniya Dîyarbêkrê û xelk û dahata wê mîrnişînê talan kir û gelek xelkê Kurd bi sedema Sunne mezhebûna wan kuşt. Di wê demê de bi sedema yeknegirtina mîrên Kurd, spaha Şah Îsmâîl gelek ji axa Kurdistanê dagîr û şewitand, ku di wan êrîşan de xelk û dahata Kurdistanê jî navçûneke zêde bi xwe ve

dît. Piştire Şah Îsmâîl ber bi mîrnişîna Cezîrê ve pêşrevî kir ku ji aliyê mîrnişîna Cezîrê ku serokayetiya wê mîrnişînê di destê Mîr Şerefê Kurd de bû xweragiriyeke zêde kir, lê bi sedema nebûna hêzên beranber di encamê de Şah Îsmâîl ew mîrnişîne ji nav bir û di wê karesatê de spaha Îsmâîl ji ti kiryareke nemirovane destên xwe neparastin û bi eşkere destrêjî dikirine ser keçên Kurdan. Bi fermana Şah Îsmâîl ji ber çavê Mîr Şeref Xan bo vê ku sivikayetî bi Mîr Şeref bikin destrêjî kirine ser xwarzaya wî.

Tev dîroknivîs li derheq wê şerê, li ser vê ku spaha Qizilbaş a Şah Îsmâîl her kesek bigirtibana demûdest dikuştin û hemû cihek dişewitandin hevdeng in.

Spaha Qizilbaşan kê bûn?

Spaha Qizilbaş lipeyketiyên Şah Îsmâîl bûn ku kumeke sor didane serê xwe û li ser kumê wan danzdeh xelek wekî sembolek bo danzdeh îmamên Şî`e hebû.

Spaha Qizilbaş yek ji xwînrijtirîn spahên serdemê Sefewiyan e û çî komkujiyekê nîne ku destê wan tê de nebûbe.

Piştî wan bûyerane û dagîrkirina çend mîrnişînên din ên Kurdan û komkujiya rûniştîyên wan, şandeke Kurd li sala 1510`ê de ku ji çend eşîre û rêdinsipîyên Kurdan pêk hatibû, bo çavpêketin digel Şah Îsmâîl bo bajarê Xoyê bi rê ketin ku li cihê danûstandin û dîplomasiyê her hemû kuştin ku ew kare bo çavtirsandina Kurdan û sepandina mezhebê Şî`e di navçeyê de bû.

Sedema berfirehbûna desthilata Sefewiyan di çî de bûye?

Yekem sedem, ji guherîna mezhebê Sunne bi Şî`etiyê bûye, nemaze ku ew mezhebe nûye xelkeke zêde ku li mezheba desthilatdariya berê ya navçeyê bêzar bûn û herwisa ew reşûrûtên ku bi sedema şî`ebûna wan hêzeke nû kevtibû dilê wan, her lewma bi mifahwergirtin ji

wê mezheba nû, karî di navçeyê de geşeyê bide desthilata xwe, ku pêka hin ji çavkaniyên dîrokî xwe wekî rihê Xwedê pêense dikir û digot Xwedê ez şandime di rêya îmaman de şer bikim li hemû tiştêkê bêminet im. Herwisa bi destûra Şah Îsmâîl bo yekem car risteya (اشهد وان على والله وه) (حى علا خير العمل “Eşhedû En Elî û Ellah We Heye Ela Xeyrûl Emel” di bangdan û qametê de hate zêdekirin û peyrewî jê hate kirin, ku ji aliyê Şah Îsmâîl ve bi zorê bi ser xelkê de hate sepandin û spaha Qizilbaşan ku piştevanê wî bûn bi zorê û komkujiyê ew proseya Şah Îsmâîl cî bi cî kirin.

Duyemîn sedem geşeya desthilatdariya Sefewiyan dizavire bo yeknegirtina mîrên Kurdan ku mijûlê kêbirkêya di navbera xwe de bûn û nebûna desthilateke bihêz a navendî li bakurê welatê nihaya Îranê.

Sêyem sedema geşeya desthilata Sefewiyan li girîngîpênedana împatoriya Osmanî li ser navçeyên Rojhilata Navîn de ye, ku di wê serdemê

de mijûlê berfirehkirina desthilata xwe li navçeyên Balekan û Yûnanê bû.

Çimkî piştî sala 1456`ê ku bajarê Qustenteniye yan Îstanbûla niha hate girtin dest avêtin bi berfirehkirina desthilata xwe li Balekana Ewropa û heta asteke zêde girîngî bi rojhilata desthilata xwe nedidan ku eva jî zêrîntirîn derfet bo Şah Îsmâil bû ku geşe bi desthilata xwe bide.

Çarem sedem ji geşeya desthilata Sefewiyan dizavire bo lawaziya Sultan Bayezîdê Osmaniya li sala 1481 heta 1512`ê Zayînî.

Sultan Bayezîd ti girîngiyek bi geşeya desthilata Sefewiyan nedida û heta asteke berçav digel wan pêwendiyê baş hebû ku her ew pêwendiyê derfetek din bo geşeya desthilata Sefewiyan bû.

Jiber wan sedeman Şah Îsmâil sînorê desthilata xwe roj li pey rojê berfireh dikir, lê gelek pê neçû ku di şerê Çaldiranê

de ku yek ji mezintirîn û bandordartirîn şerê Rojhilata Navîn tê nasîn, dawî bi desthilata zêdexwazî ya wî tê û rastî şikestê tê.

Girîngtirîn sedemên şerê Çaldiranê

1- Êrîşa Sefewiyan bo rojhilata navçeyên di bin desthilata Osmaniyan de û girtina beşek ji axa Kurdistanê û pêşveçûna Sefewiyan bo navenda desthilda Osmaniyan.

2- Li tenişt desthilata Osmaniyan ku mezhebê wan Sunne bû, bi zorê mezhebê Şî'e bi ser xelkê de sepand, ku ew geşekirina Şî`egerayî li tenişt Osmaniyan metirsî dixiste ser desthilata Osmaniyan û bo wan fitneya navxweyî dihate afirand. Nemaze jiber vê ku cihên pîroz ên Şî`eyan li Demîşq, Necef û Kerbelaya di bin desthilata Osmaniyan de bûn, egera êrîşa Sefewiyan bihêztir dikir.

3- Handana Şî`eyên di bin desthilata Osmaniyan de ji aliyê Sefewiyan ve ku

bibû sedema çend şoreşek li dijî Osmaniyan. Mezintirîn şoreş li dijî Osmaniyan, şoreşa Qizilbaşan li Erzencanê ye ku nûnerê Şah Îsmâîl yê bi navê “Nûr Elî” di wê şerê de beşdarî kiribû. Ew kare bi tevahî desthilatdarên Osmanî bêzar kiribûn û ew bo şer digel Sefewiyan han didan. Ew şoreşe û çend şoreşên din arîşeyeke mezin bo desthilata navendî ya Osmaniyan afirandibû û Sefewiyan bi berdewamî siyasetên fitneyî berdewam dikirin.

4- Sedemek din a qewimîna wê şerê, dizavire bo piştevanîkirina Şah Îsmâîl ji Murad û Ehmedê kurê Bayezîd bo gihîştin bi desthilatê, ku Sultan Selîm karî di kodetayeke leşkerî de bigihe bi desthilatê. Lê midaxile û piştevanîkirina Şah Îsmâîl li birayên wî bo gihîştin bi textê desthilatdariyê ji bîr nekiribû û li pey tolhildanê bû.

5- Kesayetiya Şah Îsmâîl û Sultan Selîm ku herdu jî destdirêj û zêdexwaz bûn, û bi taybetî Şah Îsmâîl hundirê wî pir ji req û

kîn bû û hez ji xwînrejîyê dikir û li pey şikestdana hev bûn, eva jî sedemek din a wê şerê bû.

Pêka çavkaniyên Birîtanî, Sultan Selîm di navbera salên 1470 heta 1520`ê de, yek ji bêhmînaktirîn rimlêderê serdemê xwe bû û hevdem Sunne mezhebekî tund bû û wî Şî`e bi piştîkirin bi ol, rêxeliyê û dujminê Îslamê binav dikir.

Li aliyê dinê jî Şah Îsmâîl bi rihê Xwdê (Ruhûllah) ji aliyê hevmezhebiyên wî ve dihate binavkirin, û hevmezhebên wî hertimî xwe amade dikirin ku ji bo Şah Îsmâîl xwe bikin bi qurbanî. Haşimî Refsencanî di pirtûka “Emîr Kebîr” de Şah Îsmâîl bi şerê Îranê binav dîke û bi xwînrijandin û destdirêjîyên wî şanazî dikir.

7- Eşkerebûna rêkvevtina di navbera Şah Îsmâîl digel Pirtoqal, Îspaniya û desthilata Memalik bo jinavbirina împatoriya Osmanî, ku Sultan Selîm gelek pê tûre bibû.

Pêka çavkaniyên Birîtaniyan, welatên Ewropayî bo gihîştin bi qiraxavên deriyaya Sipî bo berfirehkirina pawanxwaziyên xwe li hizra jinavbirina desthilata Osmaniyan de dibin, lewma hevpeymanî digel Sefewiyan hilibijartibûn. Yek ji sedemên din ên şer, eva bû ku Osmanî agehdarê wê hevpeymaniyê bibûn.

8- Zanayên Îslamî yên di bin desthilata Osmaniyan de bi berdewmî Sultan Selîm bo ragihandina cîhada pîroz li dijî Şî`eyên Sefewî han didan, ku li sala 1514`ê de ew cîhade hate ragihandin.

Amadekariya Sultan Selîm bo şerê li dijî Sefewiyan

1- Rêkkevtina aştî ya di navbera welatên wekî Rûsiya, Sêrbistan û Mecaristanê de bo vê ku alxahîn bin li sînorên din ên desthilata Osmanî.

2- Hewildana Sultan Selîm bo wergirtina alîkarî ji mîrên Kurd ji bo şerê dijî Sefewiyan ku di encamê de bi yarmetiya Mela Îdrîs Bedlîsî karî piştevaniya piraniya mîrên Kurd bi dest ve bîne. Lê mîrê Saroxan xwe di eniya Sefewiyan de guncand, ku eva jî nîşan dide ku girîngtirîn sedemên dabeşbûna Kurdistanê yeknebûna mîrên Kurdan bû.

Sultan Selîm li dema razîkirina mîrên Kurdan bo şerê Sefewiyan, soz dabû ku di welatê Osmaniyan de desthilateke zêde bide mîrên Kurdan û desthilata mîran ji bavê wan ve bo kurê wan berdewam bike.

Gelek dîroknivîs wê hevkarîya Mela Îdrîs Bedlîsî û hewla mîrên Kurdan bo şerê li dijî Sefewiyan, bi sertewandina mîrên Kurd di hember Osmaniyan de dane zanîn. Çimkî bi vî karê wan serxwebûna mîrên Kurdan bi awayekî siyasî ji wan hate zewtkirin û di dawiyê de Osmaniyan sozên ku dabûn, nebêne serê û tenê xwastibûn mîrên

Kurdan li dijî Sefewiyan bi kar bînin.

Destpêka şer

Pêka pirtûka Şerefyanê Bedlîsî, li Zivistana sala 1513`ê ya Zayînî, Sultan Selîm bi hêzeke 100,000 kesî ve ber bi rojhilatê desthilata xwe ve birê kevt. Lê pêka çavkaniyên Farsî dibêjin leşkerên Osmanî ji 200,000 kesî zêdetir bûne. Herwisa çavkaniyên dîrokî yê Birîtanîyayî jî dibêjin hejmeta leşkerên Osmanî û Sefewiyan 70 heta 140 hezar kes bûne.

Herdu leşkerên Sultan Selîm û Şah Îsmâîl li sala 1514`ê li deşta Çaldirana Rojhilatê Kurdistanê li hember hev derdikevin ku di wî şerî de spaha Osmaniyan serkevtî bû ku tenê 1500 kes ji wan mabûn û Şah Îsmâîl di meydana şer de reviya. Tişteke degmen a wî şerî eva bû ku jina Şah Îsmâîl beşdariya şer kiribû û ji aliyê Osmaniyan ve bi dîl hate girtin û piştê Sultan Selîm bo vê ku sivikatiyê bi Şah Îsmâîl bike ev

jine pêşkêşê yek ji fermanên Osmaniyan kir.

Encama şer

1- Di encama wî şerê de ku di nav axa Kurdistanê de hate kirin, parvekirina axa Kurdistanê di navbera du dewletên Osmanî û Sefewî li pey xwe anî.

2- Sultan Selîm bi vê yekê jî ranewesta û Tewrêza paytexta Sefewiyan dagîr kir û piştê ev der çol kir.

3- Sultan Selîm di wî şerî de toleya xwe ji Memalîkan hilda ku wan bi dagîrkirina Şam û Misrê digel Sewefiyan bo jinavbirina Osmaniyan hevpeymanî wajo kiribûn.

Her wekî Dr. Qasimlo dibêje, şerê Çaldiranê ew şerê nehîs e ku di encamê de axa Kurdistanê bi fermî hate parvekirin û heta niha jî ew parvekirine her heye ku paşê di rêkvevênameya navbera Osmanî

û Sefewiyan de derdikeve ku ew şere çende ziyar bi Kurdistanê gihandiye, ku heta niha jî Çaldiran sînore di navbera Îran û Tirkîyê ye û dikeve rojavaya bajarê Van ê ser bi Bakurê Kurdistan û rojhilatê bajarê Urmîyê li Rojhilatê Kurdistanê.

Yekem şoreşa Kurdan li dijî Sefewiyan

Yekem şoreşa Kurdan li dijî desthilatdariya malbata Sefewiyan, Sarim Xanê Kurd dike. Sarim Xan di sala 1506`ê de karî bajarê Urmîyê û bajarên din ên parêzgeha Urmîyê ji dagîrkirina Sefewiyan rizgar bike û aramî û asayîşê bo deverê bizavirîne. Her di dema Şah Îsmâîl de ku bi berdewamî di hewla sepandina Şî`egerayî de bû ku heta dema serhildana Sarim Xan her tev navçe di rewşeke aloz de derbas dibûn. Ew şoreşe ku ji aliyê Kurdên Sunne mezheb ve tê kirin, di gelek waran de li dijî Sefewiyan bû, lewma Şah Îsmâîl Sefewî bo serkuta wê serhildanê bi hevkarîya Tirkemenên Efqarî êrîşê dike ser bajarê Urmîyê û dîsan dagîr dike ku di wî şerî de bo çavtirsandina Kurdan ku careke

din şoreşeke bi vî awayî li dijî wan dest pê nekin û dîsan li hember Sefewiyan nebine arîşeyeke din, di hemû bajarên de qetilam û talanê dike û dawiyê kesk bi navê “Kukce” sultanê Qacaran ku bi regez Tirk bû dike hikimdarê bajarê Urmiyê û ji nû ve desthilata xwe bi ser bajarê de disepîne. Di dema desthilata Şah Îsmâîl de ev kesane pişt serê hev dibine desthilatdarê bajarê Urmiyê: Budaq Sultan Mafî, Welî Sultan Mafî û Bekir Begê Mukrî ku ew yê dema bidesthilatgihîştina Sultan “Mihemedî Xuda Bend” bû, Kurdan careke din li dijî desthilata navendî şoreşeke nû rêk dixin, ku wê demê karîn Urmiyê û bajarên din ên wê parêzgehê rizgar bikin, ku wê demê di bin desthilata Husên Xanê Sultan Xubuşlo û Mehmûd Sultan Rumulo de bû. Lê dîsan ew serhildane ji aliyê Sefewiyan ve bi hovanetirîn şêwe tê serkutkirin.

Şah Ebasê Sefewî

Di sala 1588`ê ya Zayînî de, Şah Ebas dibe desthiladarê malbata Sefewiyan û 41 salan desthiladariyê dike. Di wê demê de Elî Muradxan dike hakimê bajarê Urmîyê ku zêdetirîn şoreş û êrîş li dijî Sefewiyan di vê navçeyê de têne gorê. Lewma Şah Ebas du karên gelek girîng li dijî Kurdan dike ku ev jî pêk hatine ji:

Yekem, guherîna demografiya navçeya bakurê Rohilatê Kurdistanê bû û ya duyem dûrxistina Kurdên seranserê Azerbaycan (Tewrêz, Meraxe û Erdebîl) û parêzgeha Urmîyê bo devera Xurasanê û anîna Tirkemenên Xurasanê bo wê navçeyê bû. Herwisa kurdeke zêde qir kir ku bi awayê zorê wan bike bi Şê`e, ku ji dema gihîştina Şah Îsmâîl bi desthilatê û heta niha ew piroseye her wekî xwe li dijî Kurdan bikar tê.

Di dema desthilatdariya Şah Ebas de, her hemû deverên Xoye, Urmîye, Meraxe û Selmas di bin desthilatdariya mîrên

Kurdan de bûn. Mîrê Biradost li Urmîyê û mîrê Dinbilî li Xoyê ku bi regez Kurd bûn hikimraniya wan deveran dikirin.

Bo vê ku zêdetir têbigehin ku mîran li hember dagîrkerên Kurdistanê de çawa ji desthilata xwe berevanî dikirin û hewla dagîrkeran bo jinavbirina desthilata Kurdan, emê kurte dîrokekê li vir bînine ber bas.

Bi peydabûna Uxûzan yan Axûzan li sedeya pêncem a Rojî, Urmîye û derdorên wê bibûne cihê şerê di navbera Kurdan û êrîşkerên Uxûzan ku ew Tirkên niha yê Azerbaijanê ne. Li sala 1805`ê Zayînî, axa Azerbaijanê xistine bin desthilata Selcûqiyan, ku Holakû yê nifşê Çengîzخانê Mixol (li sedeya heftê ya Rojî) Azerbaijan dagîr kir û li Meraxe û Tewrêzê xiveta hikimraniya xwe danî û bingeha wî welatî bi yekcarî têk çû. Piraniya Kurdên Hedbanî an Hezbanî û Zerza penaha xwe ber bi şahên Eyûbî li Misr û Şamê birin.

Demografiya Azerbaycanê tevîlhev bû û toyê Uxûz û Selcûqiyân di wê axê de tevli xwîna Mexolan dibe. Tewrêz û Meraxe ku du cihên girîng ên Kurdên Rewadiyên Hezbanî bûn, ji aliyê Mexolan ve hatiye dagîrkin. Piştî desthilatdariya Mexolan, Begzadeyên Biradostî bûn bi hikimranê wê deverê. Mîrên Biradostî heta peydabûna Sefewiyan take desthilatdar bûn. Piştî şerê Qelaya Dimdimê (1609), Şah Ebasê Sefewî bo zalbûn bi ser Kurdên Mukrî û Biradostiyan de penah bir ber eşîreya mezin a Efşar û li Xurasan û Kirmanê heşt hezar kes bo vê ku metirsiya Biradostan nemîne di deşta Urmîyê de akincî kirin ku her hêşta jî ew li deverên, Dol, Deştebêl, Mirgewer û Tirgewer de baladest bûn. Di Şerefnamê de basa rêze mîrên Biradostî hatiye kirin. Tirsca Eceman ji êrîşan ji nişkê ve yê Biradost û Bilba û Mukrî bo ser Meraxe û Tewrêzê her dawî pê nedihat, lewma Sefewiyan û Qacaran hin ji eşîrên Çardolî ên Kurdê Lek ku Şî'emezheb in ji Luristanê ve anîn û li xwarê Meraxe û Miyaduwavê cihgir kirin

û eşîreya Kilawreş ên Qerepaxî ji Qefqasê ve anîn û li deşta Sindûs û Nexedeyê de akincî kirin.

Mîrê Dinbilî

Dinbilî eşîretek ku bi regez Kurdên Kurmanc in, ku rûniştîyê deverên Xanata Xoyê li parêzgeha Urmîyê û Xanata Tewrêzê bûn û bi Zimanê Tirkîya Azerî diaxivin.

Dinbilî ji Botanê ve hatine, Botan bajarê Kurd ê li navbera Sêrt û Cezîre yê Bakurê Kurdistanê ye, yekemîn bapîrê wan Îsa beg e, ku mîrê Sekmanava an Makûyê bû.

Ew birazayê Şêx Ehmed Beg e ku di xizmeta Tirkemenên Aq Quyunlû de dibe. Herwisa çendîn post di nav dewleta Farsan de bi destê wê malbatê ve bû. Ehmed Beg kurê Hecî Beg (Hecî Sultan) li serdemê Tehmasibiyê Yekem ê Sefewîyan di Îranê de, mîrê Makû, Xoyê û derdorên wî bajarî bû. Sala 1530`ê, malbata Dinbilî karî di deverê de mîrnişîneke

nîveserbixwe ava bike ku herêmên Çurs û Selmas ji xwe digirt. Di serdemê Şah Ebasê Yekem de ew mîrnişîne desthilata xwe ji Çurs û Xoyê ve berfirehtir kir û gelek caran wan bo desthilatdariya zêdetir şer dikir. Piştî bi dawîhatina desthilatdariya Sefewîyan, mîrên Dinbile ji sala 1736`ê ve, bûn bi xanên mîrata Xoyê û Tewrêzê.

Eşîra Dinbilî wek hakimên nîve-serbixwe bo nêzîkatiya pêncî salan di navbera mirina Nadir Şahê Efşar li sala 1747`ê heta paşayetiya Axa Mihemed Xanê Qacar li sala 1796`ê, hikûmeta Xananên xwe û herwisa ên Tewrêzê jî kir. Herwisa ew hevpeymanên sê Xandanên hakim ên Efşar, Zendiye û Qacaran di welatê Îranê de bûn.

Yekem mîrê hilkevî û xuya yê wê demê Necef Qulî Xan e ku piştî kuştina Şabazxanê Yekem ê bavê Necef Qulî Xan bi destê xalê xwe, Eyûb Xanê Çurs, wekî mîrê Çurs û Selmasê bo bi cihgirê wî. Sala 1734`ê Necef Qulî wek serdesteyê

çekdaran çû cem Nadir Şahê Efşar û di dagîrkirina Hindistanê de, digel wî dibe û nasnavê Emîr El-umera (Mîrê Mîran) pê hate bexşîn û bû bi mîrê Xoyê. Sala 1742`ê dibe beglerbegî (Hakimê hakim) ê Tewrêzê. Sala 1747`ê bû bi Xanhakimê Tewrêzê û herwisa di serdemê cihgirên Nadir Şah de jî her di wê pileyê de ma. Wê serdemê de ku şerek li ser cihgiriya padişahiya Îranê hate kirin, Necef Qulî Xan û Şabaz Xanê Duyem ê birazayê wî, sala 1750`ê çûne cem Fetih Elî Xanê Efşarî- Ereşlûyê Urmîyê. Hikûmeta Xoyê û Selmasê bi Şabaz Xanê Duyem hate bexşîn û Tewrêz û Çurs jî di destê Qulî Xan de bûn. Piştî mirina Fetih Elî Xan li sala 1757`ê, xanên Dinbilî soza wefadariya xwe bi Mihemed Hesên Xanê Qacar dan. Wan sala 1762`ê soz û peyman dan bi Kerîm Xanê Zend. Wî li sala 1763`ê de Ebdullrîzaq Begê kurê xwe wek barimte şande Şîrazê. Herçiqas Necef Qulî Xan wek mîrê Aram li Xanata xwe ma û Şehbaz Xan wek hakimê Xoyê li Şîrazê ma, lê desthilata rasteqîne ya Dinbiliyan bi

destê Emîr Ehmed Xanê birayê Şehbaz de bû, li sala 1763`ê heta dema mirina xwe li sala 1786`ê wekî bihêztirîn mîrê Dinbilî û rikaberê Axa Mihemed Xan bo serokatiya welatê Îranê bû. Di encamê de li sala 1786`ê Ehmed Xan digel kurê xwe yê mezin bi destê kurên Şehbaz hatine kuştin, ku renga bi destûra Şahê Qacar ev yeka kiribin. Kurê duyem ê Ehmed Xan wate Husên Qulî Xan sala 1786`ê bû bi cihgirê bavê xwe. Wî li sala 1791`ê digel Axa Mihemed Xan û Xandanên Qacaran peyman girêda û bû bi mîrê Tewrêz, Xoy û Erdebîlê. Sala 1792`ê Husên Qulî Xan bû bi “Emîr El-umera” û Beglerbegê Azerbaycanê. Herwisa ew di rêûresma tacliserdanîna paşayetiya Axa Mehmûd Xan li deşta Muxan de amade bû. Li vir bû ku Axa Mehmûd Xan xwe wekî Şahenşah û împeratorê tev Memalikên Mehrûse da nasandin. Sala 1793`ê dema ku bû bi hevpeymanê Îbrahîmê Xanê Cewanşîr ê hakimê Qerebaxê, keça wî xwast û ew ji ber çavan kevt. Piştî mirina Husên Qulî Xan li sala 1798`ê birayê wî yê piçûktir

wate Ceifer Qulî Xan bû bi cihgirê wî. Herwisa digel du şerê Rûs û Ecem, hikûmeta Dinbilyan li sala 1809`an dawî pê hat û desthilata navçeyî ya wan li sala 1827`an de tevaw bû. Lê endamên malabata wan li Azerbaycan û çendîn parêzgehên din ên welatê Eceman de postên hikûmetî hebûn. Tayek din a Dinbilyan çûbûne Kaşanê û endamê xuya û binavûbang ê wan Fetih Elî Xanê Sebayê Dinbilî “Melek El-Şuera”, helbestvan û nivîserê serdemê Qacaran ji wê eşîretê ye.

Şah Ebas li sala 1603`ê, bajarê Tewrêzê û paşê li sala 1605`ê bajarê Êrevan ku paytexta niha a welatê Ermenistanê ye dagîr dike û li sala 1606`ê Sinan Paşa Çuxal Uxlo êrîş dike ser bajarê Urmîyê û toleya dagîrkirina bajarê Tewrêz û Êrevanê hildide.

Şah Ebas bo vê ku berevanî li sînorê desthilata xwe bike “Subha Nûrdî Xan” dike bi hikimranê Urmîyê ku bikare pêşî ji Spaha Osmanîyan bigre ku di wê demê de

Spaha Osmaniyan li devera Soma û Biradostê amadeyê êrîş bo ser Urmîyê dibe.

Emîr Beg Xan, hakimê Soma û Biradostê pêşî ji Spaha Osmaniya diger û di wê şerê de desteke xwe ji dest dide ku paşê jî bi yek dest tê naskirin.

Emîr Beg Xan, bi sedema berevaniya wî ya qehrimanane di sala 1606`ê de bi fermana Şah Ebas Sefewî dibe bi desthilatdarê bajarê Urmîyê.

Şoreşa Emîr Beg Xan

Emîr Beg Xan sala 1639`ê di kela Dimdimê de li dijî Şah Ebas şoreşê dike û her hemû navçeyên Urmîyê ji destê Sefewîyan derdixe û tirseke mezin di dilê hikûmeta Sefewîyan de diafirîne. Lewma hikûmeta Sefewî bo dagîrkirina Urmîyê carek din Spaheke mezin ji Tewrêzê ve bo Urmîyê bi rê dike ku şereke xwînayî di navbera herdu alîyan de qewimî, lê nekarîn kelê dagîr bikin, lê dawiyê wan karî ji rêya kesek di nav kelê de cihê çavkaniya ava

kelê peyda bikin û ava kelê li ser Emîr Beg Xan û xelkê nav kelê de qut bikin, ku ev yeka bû sedema sereke ya şikesta wê şoreşê. Lewma car din Spaha dagîrker a Sefewî kela wî dagîr kirin û Emîr Xanê Lepzêrîn tê binçavkirin ku paşê wî li Tewrêzê dikujin. Spaha Şah Ebas ku pêk hatibûn ji Tirkên Qizilbaş, dest avêtin bi kuştina Kurdên bê tawan ên nav kela Dimdimê û kela wan talan kirin û paşê jî agir berdanê.

Piştî wê bûyerê cardin birazayê Emîr Xanê Lepzêrîn dixwest bi alîkariya eşîreyên Kurdan ên Mukriyanê li kela Dimdimê dijî Şah Ebas şoreşek din rêk bixin ku wê demê hakimê Urmîyê agehdarê wan dibe û di pîlanekê de wan destbiser dike. Şah Ebas ku dibihîse Kurdan dîsan hewila vê dane ku li kela Dimdimê şoreşek din li dijî desthilata dagîrker a Sefewî rêk bixin, destûrê dide ku kela Dimdim kawil bikin û cihê hikimraniya bajarê Urmîyê bo kela Topraq veguhezînin, ku sedema vê karê Şah Ebas eva bûye ku ew li serhildanek

din a Kurdan tirsiyaye. Piştî wan bûyerane li du bajarên Mûsil û Bexdayê şereke mezin di navbera Sefewiyan û Osmaniyan de çêbû ku di encamê de bajrê Mûsil ji aliyê Osmaniyan ve tê dagîrkirin û Şah Ebas ji tirsaya ve ku Osmanî êrîşê ser bajarê Urmiyê bikin, çendîn eşîretên Efsarî ên Tirkemenên Xurasan û Kirmanê bo Urmiyê vediguhazîne ku cihê cihgirkirina wan eşîretan bi vî awayî ye:

Gundûzlû ji Dolê, Qereqilû ji Roze, Kehkilûye ji Nazlo, Îmanlû û beşek ji Ereşlo ji Urmiyê, Qasimlo ji Sayîn Qela û beşek din ji Ereşlo ji Şinoyê û Nexede ku ji aliyê Şah Ebas ve, Kelbelî Xan ku şiyaneke baş hebû, dike hikimranê bajarê Urmiyê. Li dijî wê kiriyara Şah Ebas, Temir Xan û Murad xan di şoreşek din de radibin û cardin kela Dimdimê avedan dikin û dibe navenda şoreşa wan ku di encamê de dûbare desthilata Sefewiyan kelê dagîr dikin û car din Kurd rastî serkut û qirkirinê tên. Piştî wê bûyerê birazayê Kelbelî Xan dibe hikimranê Urmiyê û paşê çend kesên

din piştî hev dibine hikimranê Urmîyê û di wê heyamê de êdî bûyerek wisa di Urmîyê de nehate qewimandin.

Di dema hikimraniya Xudadad Xanê Bîglerbêygî, eşîreta Bilbas li dijî navbirî şoreşê dikin û çendîn cih ji Urmîyê û derdorên wî dixine bin desthilata xwe û dibine metirsiyeke pir mezin li dijî desthiladariya Sefewîyan, ku mixabin dîsan desthilata Sefewî car din ew şoreşa Kurdan jî serkut kir û serkirdeyên Kurdan dikuje û her hemû ew navçane ku di bin desthilata eşîra Bilbas de bûn dixine bin desthilata xwe û piştî Mihemed Qasim Xan wekî nûnerê hikûmeta navendî dikine hakimê bajarê Urmîyê û desthilata Urmîyê, ku wê demê Qasim Xanê Efşar êrîş dike ser Urmîyê ku ew êrîş ji aliyê hikimranê berê yê Urmîyê ve hate têkşikandin ku paşê Qasim Xan li şerê dijî Osmaniyan de li ser destê Yûsif Paşayê Osmaniyan tê kuştin û Urmîye dikeve bin desthilat û çavdêriya Osmaniyan de.

Beşa Pêncem

Serdemê Efşariyan

Di sala 1735`ê Zayînê de, Nadir Şahê Efşar ku ji eşîreta Tirkemenê Efşarên Xurasanê bû, dibe desthilatdarê welat ku navbirî di yekemîn pêngav de spaheke mezin û bihêz bo şerê dijî Osmaniyan rêk dixê û di şereke xwînavî ya di navbera spaha Nadir Şah û Osmaniyan de ku nêzî bajarê Sayîn Qela rû dide, Nadir Şahê Efşarî karî Osmaniyan têk bişkîne û bajar dagîr bike. Lê şerê Nadir Şah digel Osmaniyan dawî pê nayê û bo sepandina desthilata xwe bi ser Osmaniyan de, destûrê dide Bîsitûn Beg û birayên wî ku êrîş bikine ser bajarê Urmîyê û Osmaniyan bo ser sînorê diyarîkirî yê piştî şerê Çaldiranê der bixin. Di encamê de karî bajarê Urmîyê dagîr bikin û Yûsif Paşa yê farmandê hêzên Osmaniyan bi dîl bigrin û piştê bi destûra Nadir Şah dikujin. Nadir Şah, Pero Beg dike hakimê bajarê Urmîyê ku kesek nêzê

Nadir Şah dihate naskirin.

Dema ku Pero Beg dibe hakimê Urmîyê, spaha Osmaniyan bi serokayetiya Elî Paşa êrîş dike ser Rojhilatê Kurdistanê û bajarên Xoyê û Selmasê dagîr dike û piştî Meraxê û Tewrêzê dixê bin desthilata xwe, lê di wan şeran de navbirî nekarî bajarê Urmîyê dagîr bike.

Nadir Şah, seba vê ku hakimê Urmîyê karî ji bajarê Urmîyê li hember êrîşa Osmaniyan de berevanî bike, dike fermanê hêzên Spaha Efşaran û Aşûrxan bo berevanîkirin ji êrîşên Osmaniyan, dike hakimê bajarê Urmîyê.

Beşa Şeşem

Urmiye di dema Zendiyan de

Zendî ji malbatek Kurd bûn, ew sala 1750`ê heta 1794`ê desthilatdar bûn û hikûmet bi rê ve birin. Bo cara yekê Kerîm Xanê Zend (1705-1779 a Zayînî, avakerê desthilata Zendiyan), karî piştî hilûşîna

desthilata Nadr Şahê Efşar, asayiş û aramiyê bo welat bîne.

Paytexa Zendiyân bajarê Şîrazê bû, ku di başûrê Îrana niha de hilkevtiye.

Piştî Kerîm Xan bo heyama çend salan hikûmet ji aliyê çend cihgirên Kerîm Xan ve bi rê ve diçû, di dawiyê de “Lutif Elî Xan” gihîşt bi desthilatê ku bi kesek gelek dadwer binavûbang e û di encamê de li bajarê Bem ê ser bi Kirmanê bi destê Axa Mihemed Xanê Qacar tê kuştin û dawî bi desthilata Zendiyân tê.

Dîroknivîs basa vê yekê dikin ku li dema
şerê navbera Zendiyan û Qacaran li bajarê
Kirman û Bemê, Tirkên Qacar ji ti bê
exlaqiyekê xwe nediparastin û bi eşkere
destdrêjî dikirine ser namûsa xelkê ku

heta niha jî dehan çîrok derheq wê
bûyerê hatine baskirin.

Zendî xwediye alayek taybet bi xwe dibin,
ku textê alaya wan sipî bû û wêneya
şêrekê li nav alayê ye û li ser piştê şêr jî
roj e û hêlek bi rengê kesik li dora alayê
hatiye kişandin.

Di dema desthilatdariya Zendiyan de, bi
destûra Kerîm Xan, Rostem Xanê Qasimlo

bû bi hakimê bajarê Urmîyê ku paşê di sala 1802`ê de, ji aliyê xelkê bajar ve seba toleya zilm û serkut li ser xelkê deverê tê kuştin, û piştî navbirî Kerîm Xanê Zend neçar dibe ku kesek din wekî nûnerê xwe li bajarê Urmîyê bike bi hakimê wî bajarî ku ew kes “Rîza Qulî Xanê Bîglerbegî” bûye. Navbirî bi sedema nexweşî û kalbûnê li sala 1806`ê dimre, û kurê wî yê bi navê Îmam Qulî Xan ji aliyê Kerîm Xanê Zend ve dibe bi hakimê bajarê Urmîyê ku mixabin zanyariyek zêdetir derheq desthilata Zendiyan li Urmîyê ji ber dest de nîne.

Beşa Heftem

Urmiye di serdemê Qacaran de

Kurtiyek derheq regeza Qacaran

Qacar malbatek ku bi regez Tirk in, li derdora sala 1794 heta 1925`ê Zayînî, di Îranê de desthilatdarî kirin.

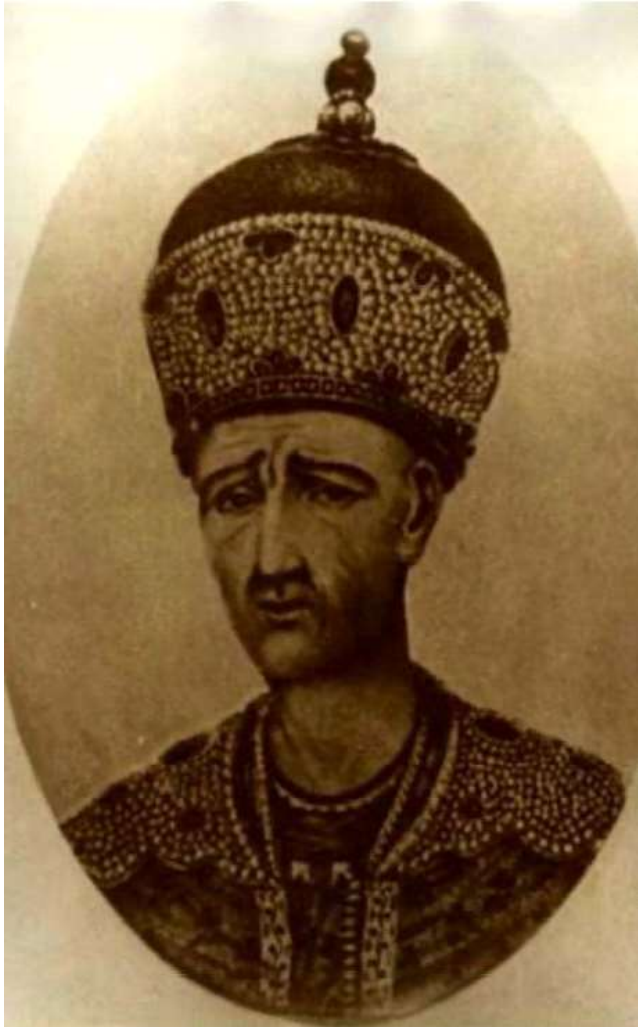
Eşîreya Qacar yek ji eşîreya Tirk a Asiyaya

Navîn bû, ku di êrîşên Mixolan de reviyabûne Îranê.

Ew destpêkê li Ermeniyayê akincî bûn û pişter Şah Ebas desteyek ji wan bo “Êster Abad” (Gorgana niha) veguhast. Avakerê bingeha paşayetiya Qacaran, Axa Mihemed Xan e û dawî paşayê Qacaran jî Ehmed Şah bû, ku Riza Xanê Pehlewî dawiyê bi desthilata Qacaran tîne û desthilata Pehlewî ava dike.

Piştî herifîna desthilata Qacaran, beşek ji Îranî ber bi Tirkîyê ve diçin û beşek jî ber bi Îraqê ve, ku yê xuya niha li parêzgeha Hewlêrê li sînorê Balekayetî de akincî ne, ku bi nifşên “Şêx Navxoş” têne nasîn û li sînorê qezaya Çomanê li gundê Dêlze akincî ne û heta niha jî bi Qacaran têne nasîn.

Axa Mihemed Xanê Qacar

Di sala 1782`ê de, Axa Mihemed Xanê Qacar li bajarê Sarî yê ser bi

Mazenderanê desthilata xwe îlan dike û xwe wekî Paşa dide nasîn ku piştî jinavbirina Miloziman li bajarê Tehranê li Newroza 1786`ê, taca paşayetiye dadine serê xwe û di yekemîn sala desthilata Qacaran de êrîşê ser Qeredax dike û dagîr dike. Piştî bo dagîrkirina bajarê Urmîyê sê hezar leşkeran bi Mihemed Xanê Izedînlo dispêre. Di wê demê de "Mihemed Xanê Qulî Efşar Qsimlo" hakimê Urmîyê bû û dema ku dizane Qacarî bi niyaza dagîrkirina Urmîyê bi rê kevtine, birêvebirina bajar dide destê birayê xwe û xwe jî ber bi bajarê Şinoyê ve direve. Qacaran bajarê Urmîyê dagîr kirin û dahat xelkê wî bajarî talan kirin.

Fetihelî Şahê Qacar

Pêka piraniya çavkaniyên dîrokî, Axa Mihemed Xan yek ji wan Şahane ye ku ji tirsê desthilata xwe, her hemû endamên malbata xwe dîkuje û tenê birazayê xwe yê bi navê Fetihelî Şah nakuje û wekî

cihgirê xwe dadinê.

Navbirî di dema êrîşkirin bo ser welatê Gurcistanê, ji aliyê çend leşkerê nav Spaha xwe ve di dema xewê de tê kuştin.

Li sala 1832`ê “Fetihelî Şah” digihîje bi desthilatê û Mihemed Qulî Xan hakimê Urmîyê ji aliyê darûdesteyên Fetihelî Şah ve bi xiyanetkar tê nasîn ku wisa hatiye zanîn di dema dagîrkirina kela “Şûş”ê de wî xiyanet kiriye. Lewma navbirî xwe amade dike di êrîşekê de dest bi ser paytexa Qacaran de bigre. Bo vê meremê jî digel serokeşîreyan di nav rezê (baxçeyê) Etaûllah Xanê Şikak li bajarê Tewrêzê kom dibin ku di vê kombûnê de ev kesane beşdar dibin:

Ceifer Qulî Xan Dimbilî ji Xoyê, Ehmed Xanê Muqedem ji Meraxê, Gurgîn Xan ji Gurcistanê, Mihemed Xan ê hakimê Êrîvanê, Ebas Qulîxan ji Nexcewanê, Budax Xanê Mukrî ji Mihabadê, Mehmûd Xanê Efşar ji Sayîn Qela, Qasim Xanê Zirza ji Şinoyê, Hemze Axa ji Xanên Bilbas û

Mamend Axa ji serokeşîra Balik, bi hev re li sala 1832`ê, êrîş dikine ser Tehranê. Dema ku Fetihelî Şah vê yekê dibihîze, Kamran Mîrza bo jinavbirina wan dişîne ku di encamê de herdu alî piştî şereke giran agirbesê radigehînin. Lê di rastî de merema Kamran Mîrza tenê qazanckirina demê bû, bo vê ku bikare spaha xwe bihêztir bike. Mihemed Qulî Xan dizavire Urmiyê, û xwe bo şerek din amade dike. Lê Husên Qulî Xan di dema êrîşa Kamran Mîrza de xiyanetê bi Mihemed Qulî Xan dike û bajarê Urmîye ji aliyê Qacaran ve tê dagîrkirin û hakimê bajar û Mihemed Qulî Xan têne destbiserkirin û bo Mazenderanê têne dûrxistin. Piştî çend mehekê bi destê çend kes ji xelkê Mazenderanê têne kuştin.

Dagîrkirina bajarê Urmîyê ji aliyê Rûsan ve

Sala 1864`ê bajarê Urmîyê ji aliyê Rûsan ve tê dagîrkirin ku encama wê dagîrkirinê

şikesta hikûmeta Qacaran li hember Rûsan li pey xwe anî.

Di wan salan de di navbera Qacaran û Rûsan de peymanek bi navê “Tirkmençayî” tê girêdan ku pêka wê peymanê dewleta Qacaran bi destpêkerê şer tê nasîn û tê cezadan û tawana wê bi vî awayî ye:

Dewleta Qacar dibe deh Kirûr seba şer bi dewleta Rûsa Têzar bide ku heft Kirûr bi next û sê Kirûr jî bi çend caran dibe bide, ku di gireva dana wê sê Kirûrê de, sê bajarên di bin desthilata Qacaran de dikevîne bin desthilata Rûsan de ku Urmiye jî yek ji wan bajarên bû.

Li sala 1867`ê Balyozê Rûsiye di Tehranê de tê kuştin û dewleta Qacar ji bo lêbûrîna Rûsan ku tirsê wê yekê hebûn car din ji aliyê Rûsên Tizar ve êrîş bo ser wan neyê kirin, lewam bi merema pêşgirtin ji şerek din, dewleta Qacar, Xesrew Mîrza bo lêbûherîna Rûsan ji aliyê Fetihelî Şah ve radispêrin û bo Miskoyê tê şandin, ku li

wir jî digel Rûsan danûstandineke zêde dike ku di wan çavpêketinan de bû ku Tizarê Rûsiya yek Kirûr ji tawanên dewleta Qacar dibexşe û bajarê Urmîyê ji gireva Rûsan tê deranîn.

Nexweşiya Taûn li Urmîyê

Piştî vê ku Rûsiya li sala 1868`ê li Urmîyê vekîşiya, gelek pê neçû ku nexweşiya Taûn li Urmîyê peyda bû û ew nexweşiye di wî bajarî û derdorê wî de dibe sedema jinavçûna xelkeke zêde. Sedema jinavçûna xelkeke zêde, nebûna pêdiviyên pizîşkî û zanyarî li ser çawa ku li wê nesaxiyê rizgar bin, ku di wê serdemê de li bajarê Urmîyê ne nexweşxaneyek baş wekî Tehran, Şîraz û Tewrêzê hebû, ne jî pizîşkên şareza ku çawa li hember wê nesaxiyê derkevin, hebûn.

Li sala 1869`ê Îbrahîm Xanê Qacar dibe hakimê bajarê Urmîyê ku ew dibe kesek gelek zalim ku di encama zilmên wî de, xelkê Urmîyê wekî salên borî car din li

hember zilm û serkuta hakimê destnîşankirî yê hikûmeta navendî bi serokayetiya Hemîd Xanê Şêx Îslamî li dijî hakimê bajar şoreşê dikin, ku di encama wê bûyerê de dewleta Qacar ji tirsaxelkê ve, Îbrahîm Xan li ser desthilatdariyê vêde dibin û li cihê navbirî, Cehangîr Mîrza dikine hakimê bajar, lê gelek pê naçe ew jî her wekî Îbrahîm Xan zalim û nedadperwer derkevt û dest avêt bi azaraxelkê navçeyê. Cehangîr dema ku zanî Ebas Mîrzeyê cihgirê Fethelî dimre, xwe amade dike ku bibe cihgirê Fetihelî Şah û dikeve bîra dagîrkirina Tehranê, derheq pîlan û helwêstên Cehangîrî çendîn rapor digihîjine destê Fetihelî Şah û hikûmeta navendî, û ew seba vî karî ji aliyê Fetihelî Şah ve li ser hakimiyetê tê vêdebirin û li cihê wî “Necef Qulî Xan” ji aliyê Fetihelî Şah ve dibe bi hakimê Urmiyê, û ew jî heta sala 1877`ê desthilatdariya Urmiyê dike ku dawiyê li dema desthilatdariya Heme Şahê Qacar de tê vêdebirin û mamê wî “Melek Qasim Mîrza” dibe bi hakimê bajarê Urmiyê. Navbirî jî wekî

hakimên din ên Urmîyê gelek zalim dibe û givaşeke zêde dixê ser xelkê navçeyê.

Li sala 1881`ê “Yehya Xan”ê kurê Mistefa Xanê Hekarî ku ji begzadeyên Hekariyaya Bakurê Kurdistanê bû, xwîşka xwe dide Heme Şahê Qacar ku di bersiva wê xizmayetiye de, Heme Şah du wilayetên Urmîye û Xoyê dide “Yehya Xan”, ku ew kesek gelek dadperwer bû û piştî zilm û zordariya çendîn sale ya hakimên berê, ew dibe sedemê cihgîrbûna asayîşa wê deverê.

Li sala 1885`ê Mihemed Şahê Qacar dimre û Nasiredîn Şahê Qacar dibe desthilatdarê Qacaran, car din Nasiredîn Şah, Necef Qulî Xan dike hakimê bajarê Urmîyê, û Kurdan jî her zanîn car din Necef Qulî Xan bûye hakimê bajar, li dijî wê biryara Nasiredîn Şah şoreşê dikin. Bo serkuta wê şoreşê “Mihemed Rehîm Mîrza” ê cihgirê Nasiredîn Şah tê erkdarkirin û di encamê de û piştî çendîn şer û pevçûn di navbera Kurdan û Qacaran de Mihemed Mîrza karî şoreşê ji nav bibe û bo heyama çendîn

salan heta sala 1888`ê hakimiyeta bajar bike. Paşê “Newab Mistefa Qulî Mîrza”, birayê Hemerehîm Mîrza dibe hakimê Urmîyê, ku di wan salan de car din Taûn di Urmîyê de peyda dibe û xelkeke zêde ji nav diçe.

Paşê her li sala 1898 heta 1905`ê, ev kesane yek li pey yek bo heyameke kurt hakimdarê bajarê Urmîyê û navçeyên herêmên Urmîyê bûn:

Esedullah Xan û piştî du salan Melik Mensûr Mîrza û li sala 1905`ê Muîn El-ehmed Mîrza, dibine hakimê bajarê Urmîyê û hevdem nexweşiya “Weba” li Urmîyê peyda dibe û dîsan xelkek zêde ji nav diçin û li sala 1918`ê Êqbal El-Dule dibe hakimê bajarê Urmîyê.

Bajarê Urmîyê heta dema serhildana Şêx Ubeydullah şahidê ti bûyereke gelek girîng nabe.

Şoreşa Şêx Ubeydullahê Şemzînî

Ti yek ji serhildanên Kurdan li sedeya 18 û 19 a Zayînî de, bi qed serhildana Şêx Ubeydullah Nehrî ji aliyê dagîrkerên Kurdistanê û zilhêzên cîhanî û deverê ve girîng nebûye. Herwisa ti serhildanek hindê wê serhildanê, nivîs, rapor û lêkolîn li pey xwe nebûye, sedema vê jî şêweya hizirkirina Kurdan di vê serhildanê de bû. Mixabin Kurd û Kurdistan bo zêdetir ji çar sede bibûn bi şewat bo şerên dewletên Osmanî û Îranê ku bo Kurdistanê gelek giran tevaw dibû û di encamê de bilî malwêranî û kawilkarî ti qazancek bo Kurd nebû. Ger her yek ji wan du welatan bo heyamekê rastî şikestê bihatibana yan aştî bikirbana, her dîsan Kurdistan dikeve bin baceke giran a dahat, gef û...hwd û her eva wisa kiribû ku serhildanek din a Kurdan bê amadekirin. Lê cudahiya wê carê ya serhildana Kurdan di vê de bû ku serokayetiya wê şoreşê ji aliyê serokeşîre yan derebegên Kurdistanê ve nedihate kirin, belkî ji aliyê rêberek olî-netewî ve dihate kirin ku bîr ji dewleta serbixwe ya Kurdî dikir. Şêx Ubeydullah di her çar

parçeyên Kurdistanê de kesek xwedî rêz bû, ku her eva sedema vê bû ku Şêx bikare piraniya serokeşîrên Kurdan li derdora xwe kom bike. Herwisa Şêx karî deriyê civîn û diyalogê digel balyozê welatên din ên cîhanê û desthilatdarên Qacar û Osmaniyan vebike, ku ev karê Şêx wisa kirbû ku li sala 1880`ê, "Apot" ê Serkonsolê Birîtaniya ji Tewrêzê di nameyekê de bo "Êril Giranvêl" ê Wezîrê Derve yê Birîtaniya bêje: "Ez li ser vê bawerê me ku Ewropayê dengê arîşeya Kurd bihîstibe, lê renga di paşerojê de ev pirsyare bête gorê ku em digel Kurdistanê çi bikin"?

Şêx Ubeydullah berê vê ku şoreşa xwe dest pê bike, daxwazê ji Kurdên Ermenistan û Rûsiyayê dike bo vê ku yekîtiyek mezin di navbera Kurdistaniyan de pêk bînin û digel serhildanê bikevin. Herwisa eşîretên Kurd ên Rojhilatê Kurdistanê digel hev aşt dike, ku ew pêk hatibûn ji Mengor, Pîran û Mameş. Lewma em dikarin bêjin ku wî yekemîn

serhildana netewî li Kurdistanê rêk xist. Encama wan name û rêkxistin û civînan, dirustbûna komelek bi navê “Yekîtiya Kurdan” bû ku di raporên balyozên Rûsiye û Birîtaniya û dezgehên çapemenî yên Tirkîyê de îşare pê hatiye kirin. Pêka wan belgeyan em dikarin bêjin li her çar parçeyên Kurdistanê ev yekemîn Komeleya Kurdî ye ku armancên wê rizgarkirina axa Kurdistanê di bin detsê herdu desthilatdarên Qacar û Osmaniyan de bo pêkanîna dewleteke serbixwe a Kurdî li Kurdistana mezin de bû. Têgihîştina Şêx Ubeydullah wekî hakimranê Kurdistanê, wisa dike ku dostayetîkirin digel Ermenî û Mesîhiyên Kurdistanê bigihîje asteke bilin, di sala 1882`ê de Şêx şoreşeke mezin li dijî dagîrkariya Qacaran dest pê dike û her tev bajarê Urmiye, Selmas, Makû, Merxe, Mihabad, Şino û Miyanduwavê rizgar bike û spaha Kurdan êrîş dike ser Tewrêzê, ku mixabin sernakevin û ber bi Urmiyê ve paşekêşeyê dikin. Piştî heşt mehan serhildana wan ji nav diçe û Şêz

Ubeydullah ji aliyê Qacaran ve tê binçavkirin û piştê bo Îstanbolê tê şandin û li vir jî bo bajarê Meke yê ser bi Siûdiyayê tê dûrxistin û heta dema mirên her li vir dimîne. Lê piştî şoreşa Şêx piraniya Kurdên rewşenbîr ên Bakurê Kurdistanê dikevîne bin bandora wê serhildanê û wan dest avêtin bi çalakiyên civakî ku Miqdad Mithet Bedirxan bo cara yekê li Qahîreya Misrê, yekem rojnameya Kurdî çap û weşand.

Di sala 1892ê Zayînê de, “Kapîtan Mansêl” xirîteya Kurdistanê bo Encûmena Cugrafiyayî ya Birîtaniyayê kêşa ku tev bajarok û bajarên parêzgeha Urmiyê di xerîteyê de heye, ku belgeyek din a Kurdistanbûna parêzgeha Urmiyê ye.

Urmiye di dema Meşrûtiyetê de

Di dawî salên desthilata Qacaran de, rêze serhildanek diqewim in ku netewên Îranê dixwastin bizavê Ewropayîyan bikin û di welat de bi cihê Şah yan Sultaniyet, ji rêya parlemanê ve welat bi rê ve bibin û hêza siyasî ji destê Şahê welat de derbixin ku ev bi navê Meşrûte binavûbang in. Ev daxwaze li dema desthilatdariya Muzeferîdîn Şah de îtiraf pê hate kirin û li Gelawêja 1906`ê de ragihandin ku welat

piştî vê yekê ji aliyê parlemanê ve li cihê darûdesteyên Şahensahî bi rê ve diçe. Li sala 1906`ê, li navbera du dewletên Qacar û Osmaniyan li ser sînoran pirsgirêk têne gorê, ku ew pirsgirêkane li dema dewletên berê ên Qacaran de hebûne. Di wê derfetê de Kurdan karî derbeyeke giran li dewleta Qacaran bidin û çendîn şer li navbera Qacaran û Kurdan de rû da, ku paşayê Qacaran kesek bi navê “Muxber El-seltene” dike hakimê wê demê yê bajarê Urmiyê. Navbirî bo têkşikandina Kurdan li sala 1907`ê êrîş dike ser Mirgewer û Tirgewer. Lê di wan deman de spaha Osmaniyan êrîş kire ser wan û ew rastî şikestê anîn û ew naçar man ku bo Urmiyê paşekêşeyê bikin ku piştî heyamekê spaha Osmanî bi navbendçiya Konsolê Birîtaniya û Rûsiye bajarê Urmiyê çol dike.

Cara dawiyê Kurdan karî bajarê Mihabadê di bin destê Qacaran de rizgar bikin, lê di dawiyê de hikûmeta Qacaran bi hêzeke mezin û berfireh ve Mihabad dagîr kir û di

heman salê de spaha Osmanî êrîşê dike ser Mihabadê, lê êrîşa wan her di yekem car de ji aliyê Qacaran ve tê têkşikandin û bi sedema derbeyeke giran a wê şikestê, neçar dimînin bo êrîşek din xwe rêkxistin bikin, û heta dema hatina hêza piştevan rawestin. Bi hatina spaha piştevanî, spaha Osmanî karî Sablaxê dagîr bike û piştî yek meh civînkirin digel dewleta Qacaran, ew razî dibin ku bajarê Sablaxê çol bikin û bo sînorên xwe paşekêşeyê bikin. Muxber El-seltene heta sala 1328`ê a Rojî hakimdariya bajarê Urmîyê dike. Piştîre Êxlal El-melek dibe hakimê Urmîyê heta sala şerê yekem ê cîhanî çî bûyereke girîng di bajarê Urmîyê de rû neda.

Beşa Heştem

Şerê yekem ê cîhanê

Şerê cîhanî yê yekem, ev şere ye ku li Ewropayê dest pêkir û piştîre navçeyên din ên cîhanê li xwe girt.

Şerê yekem ê cîhanê, li 11`ê Novambira

sala 1914`ê de dest pêkir û heta 1918`ê berdewam bû. Di demekê de şerê yekem ê cîhanê dest pêkir ku împatoriya Nems-Mecaristan, Şahnişîniya Sirbiyayê girt û eva di encama vê yekê de hate kirin, dema ku Şahzadeyê Nems û hevîna wî serdana Serayîvoya welatê Sirbistanê kiribûn ji aliyê xwendekarek Sirbiyayê ve hatine kuştin.

Di wî şer û wêrankariyê de gelek xelkê sivîl bûn bi qurbaniya siyasetên wê serdemê, ku ew li pey berfirehkirina sînorê welatê xwe bûn. Lê mixabin ew şerê malwêranî Kurdistan jî li xwe girt û di encamê de dîsan axa Kurdistanê carek din xirabtir li ser destê welatên zilhêz ên wî serdemî de hate parvekirin.

Rojek li pey vê ku Nemsayê şer li dijî Sirbistanê ragihand, Rûsiya bo piştevanîkirin li Sirbistanê hêzên xwe amade kir. Alman û Feransê jî bi heman awayî hêzên xwe kom kirin. Almaniya di heman rojê de li dijî Rûsiyayê şer ragihand ku dawiyê Rûsiya guh bi

ragihandin û komkirina spaha Almaniyayê neda, lewma Almaniya vê carê li dijî Feransayê şer ragihand û Biljîka dagîr kir ku eva jî wisa kir ku Bîrîtaniya jî bête nav şer. Welatên Ewropayê berê şer ji du leşkergehan pêk hatibûn:

Yekem, Yekîtiya Sêqolî bû ku ji Rûsiya, Feransa û Şahnişîniya Yegirtî pêk hatibû. A duyem hevpeymaniya di navbera Împeratoriya Nems-Mecaristan, Almaniya û Îtaliyayê bû.

Bo cara yekem di şerê cîhanê yê yekem de çeka kîmiyayî tê bikaranîn û herwisa bo yekem car xelkê medenî ji esman ve hatine bombebarankirin. Mixabin di dîrokê de wan şeran qurbaniyek wisa bi xwe ve bîniye ku berê dîrokê tiştek wisa di xwe de nedîtibû.

Piştî wî şerî xîştaya siyasî ya Ewropayê guherinkariyek bi ser de hat.

Şerê yekem ê cîhanê bi destpêka tevgera îdolojîyên wek Komonîzm û rikaberiyan paşê yên wek şerê duyem ê cîhanê û heta

şerê “sar” tê hesibandin.

Ew şere detpêkek nû bo cîhanek nû pêk anî û dawî bi şahnişîniya Ewropiyan anî. Herwisa destpêkek bû bo şoreşa Oktober di Rûsiyayê de ku eva jî bi rola xwe, siyaseta guherînî di Çîn û Kobayê de pêk anî û herwisa rêya şerê sar di navbera herdu welatên zilhêz ên welatên Yekgirtî û Soviyetê de jî vekirî û herwisa bihêzbûna Naziyan û şikesta Almaniya di şer de û çendîn pirsgerêkên ragirtî li pey xwe hêlan. Şer û pevçûnan şêweyeke nû li xwe girt û bi hatina teknolojiya nû û bi şêweyek mezin û mudaxilekirina hin aliyan ku şiyana şer nebûn, wek xelkê medenî. Dema ku berê şer li meydana şer û dûr li bajaran rû dida, lê di wan şeran de bajar bi rûniştîyên xwe ên zêde ve bûne meydana şer û eva jî bû sedema milyonan qurbanî.

Di wê demê de desthilata Qacaran li destê Ela`e El-seltene da bû. Çimkî Ehmed Şahê Qacar di wê serdemê de temenê wî kêmtir ji 18 saliyê dibe, li cihê wî qeyûmê

navbirî desthilatê digre destê xwe. Dewleta Qacar bê alîbûna xwe di şer de radigehîne û dixwazin di şer de xwe dûr bigrin. Lê di wan deman de du dewletên hevsînor ên Qacar şerê gel hev dikirin. Lewma axa dewleta Qacar bo tev aliyên şer girîng dibe. Di wê demê de desthilata Urmiyê li destê kesek bi navê “Îtimad El-dule” de ye, li destpêka şerê yekem ê cîhanê Rûsiya, Azerbaycan û Kurdistanê dagîr dike. Bi vê sedemê şer di navbera hêzên Kurdî ên Urmiyê û Rûsan de dest pê dike, ku Rûsan bi alîkariya hakimê wê demê yê Urmiyê li bajarê Urmiyê cih û pêgeha xwe qahîm dike. Hakimê bajarê Van û spaha Osmanî bajarê Urmiyê dorpêç dikin û li sala 1915`ê de spaha Osmanî şikestê dixwe û li Soma û Biradostê paşekêşe bi Osmaniyan dikin. Lê piştî çend mehan Rûsiya, Urmiyê çol dike û spaha Osmanî Urmiyê dagîr dike, di wan deman de gelek ji Mesîhiyên Urmiyê ji aliyê Osmaniyan ve têne kuştin û dibe sedema koçkirina Mesîhiyan ji Urmiyê. Li sala 1915`ê, Rûsiya bajarên Selmas û

Xoyê dagîr dike û spaha Osmanî bi serokayetiya Xelîl Beg êrîş dike ser Selmasê û Rûsan têk dişkîne û Rûsiya neçar dimîne bo Xoyê paşekêşe bike, ku piştire hêzên piştevanî ên Rûsiyayê digihine bajarê Selmasê û spaha Osmaniyan têk dişkînin û Osmanî ber bi Urmîyê ve paşekêşeyê dîkin. Di wê demê de “Mecid El-seltene” digel Osmaniyan e û spaha Osmaniyan heta meha Gulana 1914`ê, li Urmîyê cihgir dibe. Osmanî bi sedema têkşikandina wan ji aliyê Rûsiyayê ve ji eniyên din ên şer ji Urmîyê paşekêşe dîkin û Rûsiya karî heta gola Vanê ji Osmaniyan dagîr bike. Paşê Urmîye dikeve bin çavdêriya Rûsan û piştire Şîno û Mihabadê jî dagîr dike.

Kurdistan piştî şerê yekem ê cîhanê,

Li kelatiya şerê yekem ê cîhanê li 16`ê Gulana 1916`ê, di navbera 3 welatên Bîrîtaniya, Feransa û Rûsiyayê de peymanek hate girêdan ku dawiyê bi

peymana “Sayks Pîko” hate nasîn.

Di wê peymannameyê de “Feransva Corc Pîko” nûnerê Feransa û “Marks Sayks”ê Îngilîzî yê nûnerê birîtaniya û bi rizamendiya Rûsiya, li ser vê yekê rêk kevtin ku axa bin desthilata Osmaniyan piştî şerê yekem ê cîhanê par vekin û ew peymannameye jî wajo kirin.

Di wê peymannameyê de, Feransa serpereştiya başûrê welatê Tirkîye, Lubnan, Sûriye û wilayeta Mûsilê dikir û Birîtaniya serpereştiya başûrê Şam, Filistîn û rojavaya wilayeta Mûsilê heta dihiha kendav û herwisa du wilayetên Besre û Bexdayê dikir û Rûsiya jî serpereştiya Îstanbul, kendava Îce û wilayeta Ermeniyayê dikir.

Li ser wê peymannameyê piştî Kurdistan bi ser welatên Tirkîye, Îran, Sûriye û Îraqê de hate parvekirin ku Kurd li her yek ji wan welatan de ku axa wan hatibû dabeşkirin, bûne kêmîne û ti mafek bo Kurdan berçav nehate girtin.

Çend rêkkevttinnameyên din piştî vê peymannameyê hatine kirin ku girîngtirên wan “Sêver û Lozan” in.

Li sala 1920`ê kombûna “San Rîmo” biryar da Birîtaniyayê ku kontirola du welatên Îraq û Filistînê bike û Feranse jî kontirola Sûriye û Lubnanê bike. Pêka wê rêkkevttinnameyê, Birîtaniya ji %25 nefta Mûsilê dida bi Feransê û di cihê wê de Feranseya serpereştiya şandina nefta Mûsilê bo deriyaya Navîn dikir.

Piştî bi dawîhatina şerê yekem ê cîhanê, peymanê Sêverê hate girêdan.

Di wê peymanê de ku “Şerîf Paşa” wek nûnerê Kurdan ku beşdar bû, Birîtaniyayê biryar da Bakurê Kurdistan û wilayeta Mûsila wê demê ku dike Hewlêr, Mûsil, Kerkûk, Duhok, Helebçe, Silêmanî û Xaneqîna niha, bike bi dewleta serbixwe ya Kurdistana di bin serpereştiya xwe de.

Lê bihêzbûna Tirkiye li ser destê Kemal Atatirk wisa kir ku Birîtaniya ji biryara xwe ji peymanê Sêverê paşekêşe bike û li cihê

wê, peymanana Lozanê hate girêdan ku di
wê peymanê de ti mafê Kurd wekî
neteweyekê bê jiberçavgirtin.

Sedemên şerê yekem ê cîhanê

1-Kêbirkiya dagîrkari

2- Hevpeymanî

3- Pêşbirkiya çekdari

Ev sê sedemên girîng bûn ku şerê nehîs ê
yekem ê cîhanê rû da.

Simkoyê Şikak

Her li salên dawî yê desthilata
Mizferedîn Şah Qacar, Ce'ifer Axayê
kurê Mihemed Axa di herêmên bin
desthilata xwe de, desthilat û hêzeke
zêde peyda kir ku bibû sedemê nigeraniya
dewleta Tehranê û hakimê wê serdemê
yê Tewrêzê. Lewma di sala 1905`ê de,

wate salek berê şoreşa Meşrûte di Îranê de, dema ku Mizeferedîn Şah ji Ewropayê dizavire, li bajarê Tewrêzê digel hakimê Tewrêzê bi fêl û sozdan bi Ce`ifer Axa, di pîlanekê de ew kuştin ku li berteknîşandan wê kiryara hikûmeta Qacar, Simkoyê Şikak bi tundî li dijî desthilata navendî sekînan. Piştî Meşrûte, Simkoyê Şikak dest avêt bi pêwendîgirtin digel welatê Rûsiyayê ku di dawiyê de karî di sala 1911`ê de li Azerbaycanê hin danûstandinan digel Rûsiyayê çê bike.

Simko Axayê Şikak digel herdu welatê şer, wate Osmanî û Rûsiye ku herdem dihatine navçeyên bin desthilata wî de, dest diavêt bi pêwendîgirtin û xwe li her şereke zîyanbar dût digirt.

Her di wê serdemê de hesta netewî di Simkoyê Şikak de geşe dikir û biryar da bo bidestveanîna Otonomî an serxwebûna Kurdistanê serhildaneke mezin rêk bixe.

Yekemîn pêngava Simko kuştina

Marşîmon ê rêberê Asûriyan li Tewrêzê bû.

Li dema şerê yekem ê cîhanî û kuştin û jinavbirina Ermeniyên, Asûriyên nêzê gola Vanê li Bakurê Kurdistanê bo bajarên Urmiye û Selmasa Rojhilatê Kurdistanê koç kiribûn û piraniya heşîmeta wan du bajaran pêk dianîn. Asûrî ku ola wan Xirîstiyên an Mesîhî ye, bi dilxweşkirin ji alîkariya Birîtaniya, di xeyalên xwe de dixwastin herêmeke serbixwe bi navê Asûriyan di nav axa Kurdistanê de ava bikin. Asûriyan li herêmên Urmiye û Selmasê de desthilata xwe sepandin û kontirola wan du herêmanê bi dest ve girtin ku di dawiyê de sala 1918`ê bi hatina spaha Osmaniyan û dagîrkirina bajarê Xoyê ji aliyê Osmaniyan ve, Asûriyan dest avêtin bi veşartina cih û pêgehên xwe di Selmasê de. Asûriyan di dema yekemîn şerê cîhanê de alîkarî dane spaha Rûsan û Rûsan jî soza alîkarîdan bi Asûriyan ji bo avakirina dewleta serbixwe a Asûriyan ji gola Vanê heta gola Urmiyê

dabû wan. Lê piştî şoreşa Oktobira 1919`ê “Lênîn” her tev rêkvevnameyên Rûsan digel hemû welat, rêkxirav û netewan hilweşand ku ev yeka bû sedema bê piştevanbûna Asûriyan li hember Osmaniyan de. Asûriyan bi bê piştevaniya Rûsan hêzeke wisa li hemberdervevnameyên Osmaniyan de nebûn. Lewma Asûrî bitenê mabûn ku di wê demê de wê carê xwe li Birîtaniyayê nêz kirin ku hevdîn û hevmezheb bûn û Birîtaniyayê jî bo berfirehkirin desthilata xwe li bakurê Îranê dest kir bi piştevaniya Asûriyan û di encamê de bi sedema êrîşa Osmaniyan, Asûrî bi neçar man bo Urmîyê û piştê bo Nexedeyê paşekêşe bikin û bi hêviya tevlîbûn bi leşkerên Birîtaniyayê ber bi Sayîn Qelayê ve çûn, ku li vir rastî êrîşên Kurdan hatin û gelek ji wan hatine kuştin û yê din ên manî jî xwe li Sayîn Qelayê gihandine leşkerên Birîtaniya. Di wan tev herêman de yan Asûrî neman yan jî ên manî bi kêmî di herêmê de cihgir bûn.

Yek ji mezintirîn jênosayda Kurdan li

parêzgeha Urmiyê, qirkirina Kurdan bi destê Ermeniyên bû ku ew der bi zimanê Kurdî “Kora Êxsîran” tê nasîn. Ew jênosayde hem di arşîva Rûsan û hem jî di arşîva Birtîtanîyayê de ji ber dest e, bas ji komkujiya Kurdên du hermên Urmiye û Selmasê ku bi awyeke bê exlaqî û bê dengiya dewleta navendî û zilhêzên wê demê ji aliyê Asûriyan ve dike. Ew komkujiye di demekê de rû da ku Kurdan bi awayê lêbûrîn û mêvandarî ve hembêza xwe bo Asûriyên koçber vedikirin.

Ew komkujiye bi corekê demografiya wan du herêman têkda ku heta niha jî cihê tiliyan xuya ye. Di wê komkujiyê de dayîk û çendîn kesên din ên malbata Simkoyê Şikak hatine kuştin. Piştî paşekêşeya Tikên Osmanî ji Selmasê û Xoyê û jinavçûna Asûriyan, Simko Axa di herêmên Selmas û Urmiyê de hêdî hêdî dest avêt bi komkirina hêzê. Di sala 1919`ê de, hakimê Urmiyê bi şandina bombeyekê di nav qûtiya şêrîniyê de, xwast Simko Axa

bikuje ku di wê bûyerê de birayê Simko û çend kesên din hatine kuştin, lê Simko karî xwe di wê pîlanê de rizgar bike. Hakimê bajarê Urmîyê di wê serdemê de bo cîbicîkirina wê pîlanê alîkariya “Heyder Amezlo” yê bi regez Tirkê Azerî bû ku li Ermenistanê ji aliyê Rûsan ve rahênan leşkerî pê dihate kirin û herwisa şarezayîyeke baş ji çawahiya çêkirin û çandina bombê hebû, wergirt.

Piştî wê bûyerê, Simko di sala 1919`ê de, Urmiye û piştî Selmas rizgar kir. Hikûmeta navendî bo dagîrkirina bajarê Urmîyê Serwanek Qezaq yê bi navê “Fîlîkof” erkdar kir û wî karî paşekêşe bi hêzên Simko bike û li gotûbêjên digel Simko de soz ji wî stand ku di wê herêmê de ti pîrsgirêkekê bo hikûmeta navendî çê neke. Fîlîyok zivirî bajarê Tewrêzê, lê dîsan gelek pê neçû ku Simko car din Urmiye, Selmas û Xoye xiste bin desthilata xwe.

Salên di navbera 1920 heta 1922`ê de, desthilata Simko roj li pey roj geşe dikir û

bas ji Otonomî û carna jî basa serxwebûna Kurdistanê dihate kirin.

Sala 1921`ê hêzên Simko bajarê Mihabadê rizgar kirin û 500 kes ji efser û Ecemên hikûmetî di Mihabadê de hatine kuştin û piştê hêzên Simko li nêzê Miyanduwavê karîn hêzên hikûmeta navendî têk bişkînin.

Di wê demê de tev eşîreyên Mameş, Mengor, Dêbokrî, Pîran, Zerza, Gewrik, Feyzûllahbegî û... tevî hêzên Simko bibûn. Bi vî awayî desthilata Simko her ji Xoyê heta Banê ve berfireh bibû.

Li Bihara sala 1922`ê, hêzkeke 500 kes bi serokayetiya Xalo Qurban ku kesek xwefiroş bû, bo şerê li dijî Simko hatine bajarê Miyanduwavê, ku di encamê de ew rastî şikesteke gelek mezin hatin û Xalo Qurban ku xelkê Kirmaşanê bû di wî şerî de hate kuştin.

Di sala 1921`ê de Riza Xanê Mîrpênc bi piştevaniya Birîtaniya kodetayeke leşkerî afirand û desthilata leşkerî bi dest ve girt,

ku paşê dawî bi desthilata Qacaran anî û bi piştevaniya Birîtaniya destê wî gihîşte textê paşayetiye.

Rizaxanê Pehlewî di yekem karê xwe de dest avêt bi dirustkirina spaheke bihêz bo cîbicîkirina biryarên desthilata Fars di seranserê welat de.

Rizaxanê Pehlewî bo lawazkirina desthilata Simko û herwisa serkuta eşîreyên Kurd li Bakur û Rojhilatê Kurdistanê, li 25`ê Oktobira 1925`ê peymanek digel Mistefa Kemal Atatirk wajo kir.

Rizaxanê Pehlewî heşt hezar leşker û cebilxane û topên giran bi fermandehiya serwan Cehanbînî ku li Rûsiyê rahênan leşkerî dîtibû bo şerê Simko şand.

Li Gelawêja 1922`ê, hêzên Simko li nêz bajarê Selmasê pêşî ji êrîşa hêzên hikûmeta navendî girt, û hêzên Simko dehan car êrîş kirine ser hêzên hikûmeta navendî, lê bi sedema nebûna alavên şer û kêmbûna cebilxane, Simko neçar ma

ber bi Urmiyê ve paşekêşe bike. Hikûmeta navendî piştî çar sal bajarê Urmiyê dagîr kir û hewla girtina Simko Axa dan. Di wê demê de tenê hezar leşker ji eşîreta Şikak digel Simko mabûn ku wan biryar da ber bi Tirkîyê ve herin, û tayeke spaha Îranê jî bo sînorên Tirkîyê hate şandin ku rêya derbasbûna hêzên Simko bigrin û wan xwe gihande sînorê Tirkîyê, lewma Simko bi neçarî ve êrîş kire ser wan û xwe gihande Bakurê Kurdistanê, lê ji aliyê spaha Tirkîyê ve hatine çekkirin û ew xistine di bin çavdêriyeke tund de.

Simko bi çêkirina dîplomasiyek digel Birîtaniya bo Başûrê Kurdistanê çû û ji aliyê Şêx Mehmûd Hefîd ve wekî paşayekê bi germî pêşwazî jê hate kirin.

Lê bi sedema lawazbûna pêwendiyên Şêx Mehmûd digel Birîtaniya, wî nekarî destkevtê baş bi dest ve bîne.

Piştî vê ku Simko mehekê li cem Şêx Mehmûd ma, piştî ber bi Tirkîyê ve çû û heta sala 1924`ê ji Îranê derkevt û paşê ji

aliyê hikûmeta navendî ve efû wergirt û li Çariyê rûnişt. Piştî salekê ku Rizaxanê Pehlewî an Mîrpênc hate herêma Selmasê, Simko digel hezar çekdarê xwe wekî diyalog û dîtin digel wî hevdîtin kir û sunda emegnasiyê bo wî xwar, lê di rastî de Simko dixwast di wê hevdîtinê de Rizaxan bikuje. Lê di pîlana xwe de serkevtî nebû û Rizaxanê Pehlewî jî, agehdarê niyeta Simko bibû, lewma her zû digel hêzên xwe ber bi Urmiyê ve bi rê kevtin.

Di sala 1926`ê de dîsan serhildana Simko dest pêkir û wî dixwast deşta Selmasê bi dest ve bigre, lê rastî şikestê hat û çû welatê Tirkiye û dîsan welatê Tirkiye ew çek kir.

Simko li sala 1926`ê li Îraqê û li sala 1927`ê li Tirkiye û li sala 1928`ê car din li Îraqê hate dîtin.

Li sala 1930`ê bi navbendçîtiya dewleta Îraqê û herwisa sozên bê bingeh ên Riza Xan ku wî bike hakimê bajarê Şinoyê, bi

pîlan û fêlbazî li bajarê Şinoyê hate şehîdkirin.

Dagîrkerên Kurdistanê û dîroknivîsên Tirk û Fars gelek hewil dane ku serhildan û şoreşa Simkoyê Şikak wekî talançî bixine ber çavan, lê dema ku em li ser belge nameyên wê demê hûr bin, Simko wekî bavê nasîyonalîzma Kurd tê nasîn. Simko di sala 1922`ê de, di nameyekê de bo berpîrsê leşkerî yê Azerbaycanê dinivîse: “Çawa dibe ku netewên piçûk ên wê serdemê di cîhanê de mafê vê yekê hebin ku Otonomî wergirin ku heşîmeta wan gelek ji Kurdan piçûktire? Ger netewa mezin a Kurd nekare mafê xwe li hikûmeta Îranê wergire û serbixwe nejî, mirin ji wê jiyane baştir e!”

Simko di tevahiya desthilatdariya xwe de, hewil da ku digel Birîtaniya dîplomasiyê çê bike, lê di wî karî de serkevtî nebû.

Girîngtirîn karên Simko di dema desthilatdariya wî de pêk hatibûn ji:

1- Avakirina yekemîn dibistana Kurdî li herêma Selmasê û bi amadebûna serkonsolê Rûsiya.

2- Çap û belavkirina yekemîn rojnameya Kurdî a bi navê “Rojî Kurd” li sala 1922`ê li Rojhilatê Kurdistanê.

3- Simko çendîn sal berî şerê yekemîn ê cîhanê bi alîkariya “Ebdulrizaq Bedirxan” yekemîn saziya Kurdî a bi navê “Komeleya Cîhandanî” ava kirin.

Pehlewî

Riza Pehlewî li sala 1925`ê, bi fermî û bi piştevaniya dewleta Birîtaniyayê bû bi şahê Îranê û dawî bi desthilata Qacaran di Îranê de anî û heta sala 1941`ê hikûmeta Îranê bi destê wî ve bû.

Riza Şah avakerê paşayetiya Pehlewî di heyama desthilatdariya xwe de, zordarî gelek berfireh kir û şowênîzma Fars di çarçêveya navê Îranê de kir bi siyaseta Fars û netewên xeyrefars ên Îranê xiste di

bin tundûtîjîtirîn sitema neteweyetî de. Çand, kultûr û zimanê wan netewan rastî êrîşa siyaseta helandin a hikûmeta şowênîzim û heta dîroka netewan jî rastî destkarîkirin û haşalêkirin û çewtekariya hikûmeta Îranê hat. Riza Şah ew siyaseta xwe ber vê yekê wisa nîşan dida ku di Îranê de tenê neteweyek heye ku ew jî Fars e. Di heyama desthilata navbirî de nerizayetiya gelên Îranê gihîşte asteke bilind û xebat û têkoşîn dijî wê desthilatê li seranserê Îranê serî hilda, ku ew serhildan bi tundtirîn şêwe ji aliyê hêzên ewlehî ve hate serkutkirin.

Em dikarin ji kiryarên dîktatoriya Riza Şah, îşarê bi çend xalan bikin:

- 1- Reşkirina yasaya birêvebirina wilayetan (îyaletan) di Îranê de.
- 2- Bi awayekî giştî serkuta Azeriyan kir.
- 3- qurixkirina perlemanê.
- 4- jinabirina hilbijartina perlemanê.
- 5- Êrîşkirin li ser ol û mezheban.

6- Qedexekirina zimanê Kurdî di tev îdare û dibistanan de.

7- Hevpeymanî û rêrevîkirin ji Hîtlêr û Atatirk.

8- Komkirina tev dahata neft û kangehan li bajarên Farsan û bêparkirina netewên din ji dahata Îranê.

Afirandina dîrokeke çewt û nerast bi çavlêkirin ji Naziyên Almanî li ser qewmê Fars û gelek karên din ên şowênistî.

10- Êrîş û bombarankirina Luristan û kuştina xelkê Lur ji aliyê Riza Şah ve bo heyama çend salan ku ew bi navê “Holokasta Lur” binavûbang e.

Riza Xan piştî gihîştin bi desthilatê, hevbîrên xwe ên Şowênistî yên wekî Mihemedelî Feroxî, Elîekber Dawer û Ebdullhusên Teymûrtaşî li ser desthilatê vêde dan û bi tevahî desthilata xwe berfireh kir.

Riza Xan Partiya “Tecedud” ku gelek piştevaniya wê dikirin hilûşand û li cihê

wê, Partiya “Îranê Nû” ava kir, lê gelek pê neçû ku navê wê bi “Tereqî” guherî, ku di bingehê de ew Partiyê bi çav lê kirin bi Partiya faşîstî ya Binîto Mosîlînî û Partiya Cumhuriyet a Mistefa Kemal Atatirk hate avakirin. Piştê ku bîrûbawera Partiya Cumhuriyet di wê Partiyê de serî hilda, ew Partiyê jî hilûşand.

Di dema şerê duyem ê cîhanê de, Riza Xan bi sedema bîrûbawera Şowênîstî ber bi Almaniya Nazî ve çû, ku bi sedema wê alîgiriya ji Naziyan û piştê li Birîtaniyaya bavê wî, li ser destê dewleta Birîtaniya li sala 1941`ê de li ser kar vêde hate birin û li cihê wî de kurê wî yê bi navê Mihemedriza bû bi şahê Îranê.

Riza Şah li sala 1941`ê bi fermana Birîtaniyayan cara yekê bo dûrgeha “Murîs” û piştê bo Afrîqaya Başûr hate dûrxistin û heta dema mirina wî li wan deran jiya.

Urmiye piştî serhildana Simkoyê Şikak

Piştî şehîdkirina Simko ji aiyê Riza Şah ve heta serdema Komara Kurdistanê, dagîrkirina bajarê Urmîyê û hewildan bo Azerîkirina bajarê Urmîyê regek din bi xwe ve girt. Her di wê serdemê de navê wî bajarî bi “Rizayî” hate guherîn û gelek ji karbidestên Urmîyê Tirk bûn. Di ti yek ji postên hikûmetî de ti pileyek bo Kurdan nedihate diyarîkirin.

Di serdemê Komara Kurdistanê de tevî vê ku beşeke zêde ji serokeşîrên Kurd ên Urmîyê di Komarê de beşdar bûn, binavbangtirînên wan “Emerxanê Şikak” bû ku hevdem endamê Komeleya Jiyaneweya Kurdan û endamê komîteya Navendî a Partiya Demokrat bû.

Komara Araratê

Komara Araratê yekem Komara Kurdî ye ku Xoybûnê ava kir. Ew kevtibû rojhilata Tirkîyaya niha. Parêzgeha Agirî navenda wê bû. Komara Araratê ku ji aliyê Xoybûnê ve diha serkirdayetîkirin, di sala 1927`ê de serxwebûna xwe îlan kir. Eva jî di dema pêla serhildanên yek li pey yek ên rojhilata Tirkîyê bû.

Serhildana Agirî ji aliyê “Îhsan Nûrî Paşa” ve dihate serkirdayetîkirin. Kurdav, gundekî dûrketî yê nêzî çiyayê Araratê, wek paytexta Kurdistanê hate destnîşankirin. Xoybûnê banghêjiyek bo zlihêz û komelên netewan şand û herwisa peyamek jî bo Kurdên Başûr û Rojhilatê Kurdistanê şand û tê de daxwaza alîkariyê

kiribû.

Tevî vê ku Şêx Seîd û azadî sernekevtin, bîrmend û serkirdeyên netewî yên Kurd ji bo serxwebûna Kurdistanê bi berdewamî mijûlê darêştina bernameyan bûn. Gelek ji wan netewexwazan di Çireya Yekem a sala 1927`ê de kom bûn û ne tenê serxwebûna Kurdistanê îlan kirin, belkî Xoybûn wekî organek bilind a netewî ku hemû desthilateke netewî û navdewletî hebû, îlan kirin. Serkirdayetiya wê saziya nû avabûyî, li ser wê bawerê bû ku kilîda serkevtina xebat û serxwebûna Kurdistanê di wefadariya eşîretekê de nîne, belkî ji rêya bikaranîna hêza leşkerî ve tête gorê ku dibe bi bername û rêkxistinî be. Tevî vê ku ew ji Kemalîstan bêzar bûn, ne Birîtaniya û ne jî Feransa piştgêriya wan nekir. Pêka Seferestiyên, hêzên Ewropî di demekê de piştevaniya serxwebûna Kurdan kirine ku ji aliyê raport û medyayên Tirkiyê ve hatibine hêvîdarkirin.

Piştîre bi alîkariyeke kêr a Ewropiyê ve,

Fedrasiyona Şoreşvanên Ermenî, Şahê Îran û hevalên Kurd ên wekî Şêx Ehmedê Barzanî, Serokê Barzaniyên Başûrê Kurdistanê û Kurdên Rojavayê Kurdistanê alîkarî dane Xoybûnê, ev alîkariye jî bi wan rêyan ve giha destê Xoybûnê, “derbaskirina rêya qetarê, talankirina gundên Tirkan û destdirêjîya çekdarane”.

Li sala 1928`ê, Îhsan Nûrî Paşa girûpek piçûk a leşkerî kom kir ku bi çekê hevçerx hatibûne çekdarkirin û dewre û taktîkên leşkerî jî dîtibûn. Ew hêza leşkerî û şoreşvan bi destûra Xoybûnê ber bi Agiriyê ve bi rê kevtin. Îhsan Nûrî û kesên digel wî, ne tenê serkevtin û gihîştine Araratê, belkî wan karî bajarê Bitlîs, Van û gelek navçeyên nêzê deriyay Vanê ji destê dujmin paqij bikin û navçeyeke berfireh bo berevanî ji Kurdan ava bikin. Bi sedema şoreşa wan, ew ji aliyê rêkxistin û şiyane ve bihêztir bûn û hêzeke zêde li dora wan kom bû. Her çiqas li sala 1927`ê spaha Tirkîyê hewil da wan ji hev cuda bike, lê hewlên wan serkevtî nebûn, çimkî

Îranê alîkariya wan nedikir. Eva jî di demekê de ye ku çiyayê Araratê li ser sînore Îran û Tirkîyê ye.

Êrîşa Spaha Tirkîyê li ser Araratê

Sala 1930`ê Tirkan karîn serkevtî bin. Wan di meha Reşemeyê de dest avêtin bi êrîş kirin. Spaha Tirkîyê bi hêzeke mezin ve Ararat dorpêç kir û heta meha Huzeyranê zêdetir ji 10 hezar leşker di vir de cihgir kir. Hejmara hêzên herdu alî di zêdebûnê de bû, çimkî eşîreyên Kurdan jî di pêwendiyê de bûn. Nêzê 60 hezar leşkerên din ji aliyê Tirkîyê ve hatine gazîkirin. Hêzên Kurdî tevê vê ku di wî şerî de zîyan dîtî, Xoybûnê jî hêdî hêdî bi sedema nebûn piştevanî berevanîkirina wan kêr dibû, bin sedema givaşên Tirkîyê, îdareya Feransî li Sûriyê û Bîrîtaniya li Îraqê, piraniya alîkariya başûriyên Kurdistanê hate sînordarkirin. Pêş vê ku Tirkiya pêdagir be, hêzeke piştevan a Barzaniyan li Başûrê

Kurdistanê bi 500 siwaran ve ji aliyê Şêx Barzanî ve ji rêya Mûsilê ve giha Araratê. Serok eşîreyên din, bo mînak Simko, li sala 1930`ê ji Sûriyê ve bo alîkarî dan gihîşte deverê.

Rola Îranê û piştevanîkirin ji Tirkiyayê

Mezintirîn ziyana ku bi şoreşa Araratê kevt ji aliyê Îranê ve bû. Herçiqas ji destpêkê ve piştevanê berevaniya Kurdan bû, lê di dawiyê de hikûmeta Îranê nekarî pêşî ji spaha Tirkiyê bigire ku bi mebesa dagîrkirina çiyayê Araratê çûne nav axa wê de. Leşkerên Îranî yê ser sînorê di navebra Îran û Tirkiyê de sînor li ser geştyar û ew Kurdên ku hewil didian alîkariya şoreşê bikin, dayxist. Piştîre Îran bi tevahî serê xwe bo Tirkiyayê tewan. Îranê li ser wê meselê digel Tirkiyayê danûstandin kir. Serhildana ku ji aliyê Xoybûnê ve hatibû rêxistinkirin di sala 1930`ê de hate jinavbirin. Herçiqas Tirkiye heta Bihara sala din çavniheriya vê yekê

dikir ku car din êrîş bikine ser wan û ew jî serkut bikin. Her wek şoreşên din ên Kurdan, Tirkiye li hember şoreşvanan bê rehim bû. Tevî vê ku Xoybûn rastî şikestê hat, lê derheq şoreşa Araratê û pêşmerge, sê xalên girîn hene ku ev jî wiha ne: Yekem: Yekem car bû ku wiha hêzeke çekdar bê avakirin ku taybet bi armancên netewexwaziya Kurdan be. Bandora serokeşîreyan wek serkirdeyên leşkerî, li hember bîrokeyên netewî hêdî hêdî kêmbû ku eva jî bibû sedema daketina morala leşkerên Kurd. Duyem: Şoreşa Xoybûnê derxerê pêwendiyên di navbera eşîreyên Barzanî û netewexwazên Kurd bû. Herçiqas Mela Mistefa Barzanî di serhildana Şêx Mehmûd de beşdar bû û çavê wî bi Şêx Seîdê Pîran jî kevtibû, ew alîkariya leşkerî ku ji aliyê eşîreyên Barzanî ve bi Xoybûnê hate gihandin ku Şêx Ehmed rêberê wê bû û Mela Mistefa jî serkirdayetiya wê dikir, di dîroka Kurdan de yekemîn alîkarî bû ku wiha hate kirin.

Xala dawî eva ye ku şoreşa Xoybûnê şêwazek nû a hevkarîya navdewletî li dijî Kurdan anî gorê. Paşê ew du dewletên cîran tevî vê ku cuda bûn, bo serkutkirina Kurdan û bêşiyankirina leşkerê Kurdan, li ser guherîna zeviyan rêk dikevtin.

Piştî bi dawîhatina serhildana Araratê, hikûmeta Îranê ji tirsê raperîna Kurdên Xoyê û Makûyê li dijî desthilata navendî ku wan Kurdan hevkarîyeke zêde dabûne Kurdên serhildêr ên Komara Araratê li Bakurê Kurdistanê, kevte bîra dûrxistin û veguhastina Kurdên wan du bajarên nêzê sînorên destçêkirî yê di navbera Îran û Tirkîyê de.

Bi fermana hikûmeta navendî ya Îranê, Kurdên du bajarên Xoy û Makû û beşek ji Kurdên Urmîyê bo derdora bajarê Qezwînê hatine dûrxistin û mafê zivirîna wan ji wan hate standin. Li cihê wan Tirkên Qezwînê li wan bajaran hatine bicihkirin.

Şerê duyem ê cîhanê û bandorên wê li ser Rojhilata Kurdistanê

Berê şerê duyem ê cîhanê, çavpêketinek Hîtlêr digel Stalîn hebû û Hîtlêr bo vê ku Stalîn alxahîn bike ku êrîş nake ser Yekîtiya Soviyetê, peymanek di bin navê “Polayîn” de digel wî wajo kir.

Piştî girêdana wê peymanê, roja 1`ê Sptêmbira 1939`ê, Artêşa Almaniya êrîşê ser Poloniyayê kir. Bi wê êrîşa Almaniya li ser Poloniyayê, şerê duyem yê cîhanî di Ewropayê de serî hilda û hikûmetên Îngilîz, Feransa û Biljîk gef li Almaniya yê xwarin ku di Poloniyayê de paşekêşeyê bike û wan li tirsê êrîşên spaha Hîtlêr bo ser welatên xwe, sînorên xwe qahîmtir kirin.

Hîtlêr guh bi gefên wan sê welatan neda û êrîş kire ser Biljîk, Norwêj û Holenda, û Almaniya di welatê Biljîkê de rêyek nû bo êrîşkirin li ser Feransayê vekirî û di sala 1940`ê de spaha Almaniya karî piştî 28 rojan şer û pevçûn, bi ziyaneke kêr ve

welatê Feransa dagîr bike.

Roja 3-3-1941`ê, Hîtlêr ferman da ku dibe tev şêwra ji nav herin û ger her leşkerek Almanî bo wê mebestê yasayên navdewletî bin pê bike, lêpêçîn digel nayê kirin.

Çar meh û nozde roj piştî wê fermanê, spaha Hîtlêr li roja 22-7-1941`ê, bi navê nihîniyê “Barbarosa” ve, bi sê milyon leşker ve êrîşê ser Yekîtiya Soviyetê kir. Di wê êrîşê de kêmtir ji mehekê nêzê 200 hezar leşkerên Almaniya hatine kuştin. Ew hejmare çar beranberê hemû kuştiyên êrîşa li ser Ewropaya Rojavayî bû. Di şerê duyem ê şerê cîhanê de, hersê welatên Almaniya, Îtaliya û Japon yek girtin û êrîşê ser beşek ji welatê Ewropa, Afrîqa û Asiyayê kirin. Di hember wan sê welatan de, destpêkê Îngilîz û welatên Yekgirtî yên Amerîkayê hevpeymaniyek pêk anîn û piştî Yekîtiya Soviyetê beşdarî ji wê hevpeymaniyê kir û wan Îran dagîr kir. Armanca stratejiya hevpeymanan ji

dagîrkirina Îranê, dizavire li ser çar xalan:

1- Bidestveanîna rêyên Îranê ber bi deriyaya Kaspiyenê ve ku bikarin ji wê rêyê ve çek û alavên leşkerî bigihînine Yekîtiya Soviyetê.

2- Dagîrkirina bîrên neftê yên başûrê Îranê bo vê ku berevanî ji wan bikin ku hêzên Naziyan nekarin hem mifahê jê wergirin û hem jî biteqînin. Di tev heyamên şer de nefta Îranê hewcehiyên leşkerî yên hevpeymanan dabîn dikir, nemaze piştî vê ku Japonê di şer de mudaxile kir.

3- Derkirina kedkar û pisporên Almanî ku wan bi hêceta serdana bîrên neftê ji rêya kesên Îranî ên faşîstên alîgirên Almaniyayê ve dixwastin kodetayê bikin, wan berevanî ji wan karê fitneyî kir.

4- Bi nêzîkbûna hêzên Almanî li sînorê Îranê, hêzên Îngilîzî bikarin pêşiya wan bigrin.

Bi wan mebestane, roja 25-8-1941`ê spahên Îngilîz û Soviyetê bi sê hêlan ve

ber bi Îranê ve hatine pêş. Îngilîzê ji Xaneqînê ve xwe berda nav Îranê û bi rêya Kirmaşan û Hemedanê ve xwe gihande Qezwînê û ji Besrayê ve hat û navçeyên başûra Erebistanê (Xûzistan)a Îran dagîr kir. Tevî vê ku di navçeyên neftî ên Îranê de cihê xwe girt, başûrê Rojhilatê Kurdistanê jî, ji Îlamê ve heta digihe Seqizê xiste bin desthilata xwe û rê neda bi rûniştîyên wê deverê ku ji fermanên rejîma Îranê derkevin û hevkarîya rejîma Îranê bikin ku di wan deveran de desthilata xwe berdewam bikin. Herwisa bi hêla deriyayê ve ber bi qiraxava Şapûrê ve bi rê kevt, ku 650 avjen ji hêzên deriyaya Îranê bi fermandehiya Deriyadar “Bayondir” li hember wan de sekînanandin ku ew jî piştî 24 demjimêran ji nav çûn.

Spaha Soviyetê piştî bombarankirina leşkergeha Qezwîn, Reşt, Tewrêz, Meşhed, Gurgan, Erdebîl, Urmiye û Mihabadê bi rêya Culfayê ve xwe gihande Tewrêzê û ji Astarayê ve ber bi qiraxava Pehlewî û Reştê ve çû û êrîş kire ser

sînorê bakurê rojhilatê Xurasanê û di encamê de spaha 120 hezar kesî ya Riza Şah xiste qedeman.

Tev Xurasan, Mazenderan, Azerbaycana Rojhilat û Rojava û beşek ji bajarên Kurdistanê ên wekî: Xoy, Makû, Şapûr, Urmiye, Şino, Nexede, Mihabad, Miyanduwav, Hewşar û Bokan kevtine bin destê Soviyetê. Bi hatina spaha Soviyetê bo wan navçane, fermanên leşkerên Xurasan û Urmiyê reviyên. Fermanên leşkera Xuresanê xwe gihandine qiraxava Pehlewî û fermanên leşkera Urmiyê jî reviyane sînorê destçêkirî yê Tirkiya û bi bilindkirina alaya spî xwe dane destê Tirkan.

Herwisa leşkerên leşkergeha Mihabadê jî, çekên xwe bi cih hêlan û zivirîne bajarên xwe û di encamê de çekeke zêde kevtê destê xelk û eşîreyan, û hikûmeta Îranê di wan navçeyan de ji ser desthilatê nema. Soviyet berevajî Îngilîzan, reftar digel hêzên Îranê kir û nehêla di navçeyên bin

desthilata wî de, hikimraniyê bikin.

Piştî arambûna rewşê, spaha Îranê xwast bizavire bo Urmîyê, lê spaha Soviyet pêşiya wan girt. Serokeşîreyên Urmîyê bi mifahwergirtin ji wê valatîyê, êrîş kirine ser binkeyên Jandirmerî, Bajarvanî û hejmarek ji malên karbidestên hikûmetê û ew talan kirin. Kiryara wan serokeşîreyan û astengîçêkirina spaha Îranê bo Urmîyê ji aliyê fermanberên siyasî û leşkerî yên Soviyetê li Urmîyê, rêberên Moskoyê tûre kir, bi awayekî ku “Molotov” Wezîrê Derve yê Soviyetê, nameyeke tund û bi awayê rexnegirtin li dijî gelê Kurd nivîsî û serokeşîreyên Kurdan arasteyê balyoz û konsolger û fermandeyên Leşkera 47 a Soviyetê kir, ku di berdewamiyê de ezê îşarê pê bikim.

Mihemedelî Feroxî yê Serokwezîr, di tev derfetekê de hewil dida nakokiyên di navbera Îran, Yekîtiya Soviyet û Almaniyayê de kêmbike. Roja 9-8-1941`ê rikkevttinnameyek li derheq dagîrkirina Îranê ji aliyê Yekîtiya Soviyet û

Birîtanîyayê ve hate wajokirin. Roja 14-9-1941`ê, balyozên Soviyet û Îngilîz gef li Riza Şah xwarin ku heta roja 17-19-1941`ê bi qazancê Mihemedriza Şahê kurê xwe, tac û textê xwê bicih bêhle. Roja 21-9-1941`ê, Riza Şah bilî kurê wî digel malbata xwe ber bi “Bender Ebas”ê ve hatine dûrxistin û bi gemiyeke Birîtanîyayî bo dûrgeha “Morîs” li Afrîqaya Başûr hatine dûrxistin.

Berî dagîrkirina Îranê ji aliyê hevpeymanan ve, Yekîtiya Soviyetê di meha 7 û 8`ê de bîrnameyek bo Îranê şand û Leşkera xwe a 47 li sînorên Azerbaycanê de cihgir kir. Îranê di yekem rojên meha Sptêmbira 1941`ê de daxwaz li “Baqirov” kir ku bo civîneke yek roje seba Azerbaycana Başûr, biçe bo Moskoyê. Di wê telegrafa “Stalîn” de hatiye nivîsîn:

“Komîteya Navendî ya Partiya Komonîst dixwaze hûn bîn û rojekê li Moskoyê bimînin.”

Di civîna Moskoyê de, biryar hate dan ku ji Azerbaycana Soviyetê ve çend lîjneyeke ku pêk hatî ji endamên Partiya Komonîst, organên dewletî, fermanberên dadwerî, asayiş û aborî, ber bi Azerbaycana Îranê ve herin.

Serokayetiya wan lîjnane bi “Ezîz Eliyov Mihemed Kerîm Oxlî” Sekreterê Sêyem ê Komîteya Navendî ya Partiya Komonîst a Azerbaycanê, hate spartin. Biryar hate dan ku di nîveya duyem a meha Sptêmbira 1941`ê de lîjneya “Ezîz Eliyov” di Tewrê de dest bi çalakiyan bikin. Berpîrsên lîjneyên ku hatinê şandin, bi vî awayî hatibûne diyarîkirin:

“Muhîbelî Emîr Eslanov” berpîrsê beşa aborî

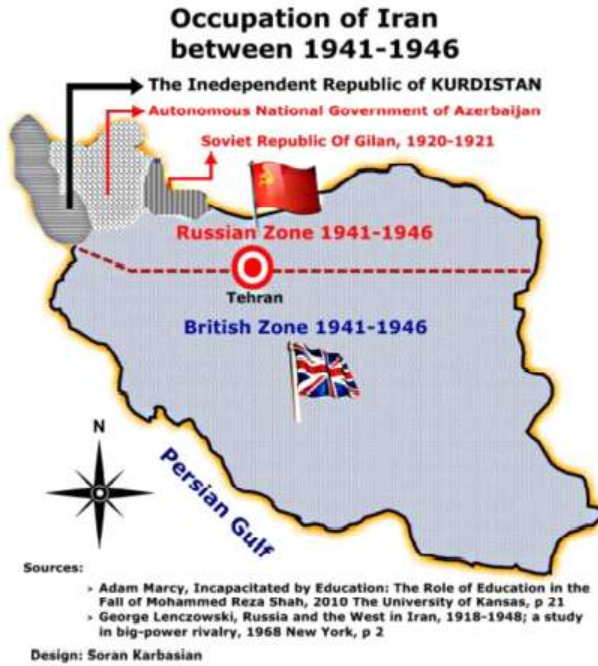
“Axa Selîm Atakîşiyov”, berpîrsê beşa taybet a gihandina zaniyariyan

“Mistefa Quliyov”, berpîrsê beşa tendirustî

“Mîrza Îbrahîm Hîmov”, sernivîserê

rojnameya Azerî Ziman.

Bi merema pêşandana geşekirina
Azerbaycana Soviyet ji rûyê wêje, pîşe,
huner, aborî û..hwd.

Komeleya J-K (Jê Kaf)

Her wekî me di beşên berê de îşare pê kir,

welatê Îranê ji bakur ve ji aliyê Soviyetê û li başûr û başûrê Rojavayê ve ji aliyê Bîrîtaniyayê ve tê dagîrkin û spaha wê demê ya Îranê nekarî berevaniyê bike.

Di wê demê de gelê Kurd bi ser şeş parêzgehên Urmiye, Sine, Hemedan, Kirmaşan, Îlam û Luristanê ve hatibû parvekirin ku pêka serjimariya wê demê heşîmeta Kurd di Îranê de nêzî 4,910,000 kes bû.

Ev heşîmete rêjeya ji %27 a heşîmeta wê demê ya Îranê pêk dianî. Li wê rewşa ku spaha Bîrîtaniya û Sekîtiya Soviyetê di Îranê de afirandibûn, ew beşên ku di bin desthilata Sekîtiya Soviyetê de bûn, piştî arambûna welat rê bi spaha Îranê neda ku li Azerbaycan û Kurdistanê cihgîr be, lewma vê yekê jî derfeteke baş bo du netewên Kurd û Tirk afirand ku çalakiyên xwe yê netewî di wan cihên ku spaha Soviyetê tê de bû bi rê ve bibin. Bi sedema cugrafiyayîya Azerbaycanê, piraniya axa wê ji aliyê spaha Soviyetê ve hate dagîrkin. Lê Kurdistan ji başûrê ve

heta Seqizê di bin desthilata Birîtaniyayê de bû û piştî arambûna welat rê da spaha Îranê ku ew cihên berê tê de bûn cardin bizavirine wan cihan. Herwisa Birîtaniyayê rê neda bi Kurdên başûrê Rojhilatê Kurdistanê ku ti core çalakiyan li dijî dewleta navendî bikin.

Her di wê serdemê de ye ku Kurd karî di bakurê Rojhilatê Kurdistanê de komeleyekê bi navê “Komeleya Jiyaneveya Kurdî” pêk bînin ku heta wê demê ew bihêztirîn û rêkûpêktirîn rêkxistineke Kurdî bû. Lê berê wê komeleyê li Rojhilatê Kurdistanê, rêkxiravên siyasî an rewşenbîrî pêşîneyeke gelek kevn nînin an jî hebin bo heyameke kurt û di cugrafiyayeke berteng de bûne. Bo mînak berê şerê yekem ê cîhanê li ser destê “Ebdullrizaq Bedirxan” û “Simko Axayê Şikak” saziyek bi navê “Komeleya Cîhandanî” li Xoyê û Makûyê hate afirandin, lê nekarî geşe bike û nema. Piştî piştî şerê yekem ê cîhanê û li ser destê Teha Şemzînî bi hevkarîya

Simko Axayê Şikak rêkxiravek bi navê “Komeleyê Îstixlasî ya Kurdistan”ê hate avakirin, ku ew rêkxirave jî her zû jinavçûn bi xwe ve dît.

Bi sedema vê ku li navçeya Mihabadê ne hêzên Sivîyetê ne jî hêzên Birîtaniyayê hatine cihgirkirin, bajarê Mihabadê li rewşa şer dûr bû û herwisa bi sedema hebûna pêşîneya hereketeke Kurdî li Mihabadê, li sala 1942`ê yekem rêkxirava bihêz a siyasiya Kurdî a bi navê “Komeleya J-K” li Kurdistanê li navçeya Mihabadê tê avakirin. Avakerên Komeleya Jiyaneweya Kurd li Kurdistanê pêk hatibûn ji:

- 1- Husên Firûher
- 2- Abdullrehman Zebîhî
- 3- Abdullrehman Îmamî
- 4- Abdullqadir Muderisî
- 5- Necmedîn Tewhîdî
- 6- Mihemed Nanewazade

7- Elî Mehmûdî

8- Mihemed Îshaqî

9- Abdullrehman Kiyânî

10-Sidîq Heyderî

11- Qasim Qadirî

12- Emerxanê Şîkak

Pêka çavkaniyên dîrokî armanca wê
rêxiravê wiha dibe:

1- Dijî xwe xwerî û şerê navxweyî

2- Dijî pareperestî û derfetperestî

3- Hewildan bo avakirina Kurdistanek
yekparçeya mezin bo tev Kurdan

4- Hewildan bo dirustkirina dîplomasî
digel welatên cîhanê

5- Hewildan bo çapkirina rojname û kovar
bo rewşenbîran di nav takên Kurd de

Dema ku şerê duyem ê cîhanê ber bi
dawiyê ve diçe, endamên komeleyê

civînekê lidar dixin û di encamê de lîsteya daxwazên xwe di nameyekê de bo nûnerê hikûmeta Tehranê yê bi navê “Xelîl Fehmî” ku hatibû Mihabadê didin. Daxwazên komeleyê wiha ne:

1- Ji aliyê hikûmeta Îranê ve Zimanê Kurdî bo hemû navçeyên Kurdistanê bi fermî bê nasîn.

2- Zimanê Kurdî bibe bi Zimanê xwendin û hemû demûdezgehên Kurdistanê.

3- Fermanber û karbidest li tev Kurdistanê de Kurd bin.

4- Ew bacên ku li Kurdistnê têne xirkirin, dibe bo geşeya aboriya Kurdistanê bê terxankirin.

5- Dibe derheq wan daxwaziyên Kurdan li perlemana Îranê yasayek bo derbixin û bi fermî bê nasîn.

6- Ew daxwazkariyên me ên niha ne heta dema piştî şer, lê rewşa ye di paşerojê de daxwaziyên me yê din jî hebin û Komelê baweriyêke tevaw bi mafê diyarîkirina

çarenivîsê heye ku bo her neteweyek di dinyayê de rewaya ye.

7- Komele wê nameyê di nav tev xelkê de belav dibe.

Her demê netewa Kurd biryara xwe da emê welatê Îranê bi welatekî baş û dostê xwe yê cîran nas bikin.

Di sala 1945`ê de Komeleya J-K ti carî neçû bin barê daxwazên Rûsiyayê. Lê piştî hatina Pêşewa Qazî Mihemed li Azerbaycana Soviyetê bi merema danûstandê çûbû li vir, li ser givaşa Rûsan mercê avakirina Partiya Demokrat a Kurdistanê li cihê Komeleya J-K qebûl dibe, ku piştî hatina heyeta Kurdan li Soviyetê, Pêşewa Qazî Mihemed li cihê Komeleya J-K, Partiya Demokrat a Kurdistanê ava kir.

Partiya Demokrat di yekemîn kongereya xwe de ev xalane pejirand:

1- Kurd li sînorê welatê Îranê bo

cîbicîkirina karûbarê navxwe azad û serbixwe ye û li sînorê dewleta Îranê de Otonomî bi dest bîne.

2- Mafê xwendin bi Zimanê Kurdî bo netewa Kurd bi fermî binase û dibe tev karûbarê demûdezgehan di Kurdistanê de bi Zimanê Kurdî bi rê ve here.

3- Dibe li ser yasaya bingehîn a encûmenî, bi zûtirîn dem li wilayetên Kurdistanê bo diyarîkirina karbidestên hikûmetê hîlbijartin bê kirin û tev karûbarê civakî û dewletî bê destpêkirin û organên taybet çavdêriya wan bikin.

4- Dibe karbidestên Kurdistanê bi bê ti mercekê xelkê Kurdistanê bin.

5- Dibe li ser bingeha yasayeke giştî, yasayek di navbera gundî û xwedî milk de pêk bê û paşeroja herdu aliyan dabîn bike.

6- Partiya Demokrat a Kurdistanê di xebata xwe de têdikoşe li Azerbaycanê digel netewa Tirk û kêmineyên wekî Aşûrî

û Ermenî yekîtiya biratî pêk bîne.

7- Partiya Demokrat a Kurdistanê bi merema pêşxistina werzêrî û bazirganî û berfirehkirina çand, leşsaxî, baştirkirina jiyayî û aboriya gelê Kurd têbikoşe.

8- Em dixwazin tev gelên Îranê derfeta azadî bi wan re bê dan bo vê ku welatê xwe pêş bixin.

Ev xalane ku di yekemîn kongereya Partiya Demokrat a Kurdistanê de hate pejirandin ji aliyê xelkê deverê ve pêşwaziyê gerim jê hate kirin û bo sedema dirustbûna keşûhewayê azad û demokrasiyane di nav her takeke Kurd û herwisa herwisa bi sedema dirustbûna hikûmeta milî a Azerbaycanê û lawaziya desthilata navendî ya wê demê ya welata Îranê û navbendxweşiya Pêşewa Qazî û serokeşîrên Kurdan, rewşeke nû li civatgeha wê demê ya Kurdistanê de dirus bibe, ku di encama wê keşûhewayê de li roja 22`ê Kanûna Paşîn a 1946`an de,

bi amadebûna nûnerên Kurdên her çar aliyên Kurdistanê û tev xelkê Kurd li meydana Çar Çiraya Mihabadê bi rêberayetiya Pêşewa Qazî Mihemed, Komara Kurdistanê hate avakirin û sirûda netewî ya Ey Reqîb hate xwendin û alaya pîroz a Kurdistanê hate bilindkirin. Bi fermî navê “Pêşmerge” bo hêzên Spaha Komara Kurdistanê hate destnîşankirin.

Herwisa piştî navê 14 Wezîrên Komara Kurdistanê bo karûbarê navxweyê Komarê hate belavkirin ku bi vî awayî bû:

- 1- Hecî Babaşêx, Serokê Encûmena Wezîran û Hevkarê Serkomar.
- 2- Mihemed Husênê Seyfê Qazî, Wezîrê Şer û Hevkarê Serkomar.
- 3- Mihemedemîn Muînî, Wezîrê Navxwe.
- 4- Ehmed Îlamî, Wezîrê Aborî.
- 5- Kerîm Ehmediyan, Wezîrê Post û Telegraf.
- 6- Hecî Abdullrehmanê Îlxanîzade, Wezîrê

Şewirmend.

7- Menaf Kerîmî, Wezîrê Çand.

8- Sidîq Heyderî, Wezîrê Ragihandin.

9- Mihemed Welîzade, Wezîrê Kîştûkal

10- Xelîl Xesrewî, Wezîrê Kar.

11- Hecî Mistefa Dawudî, Wezîrê
Bazirganî.

12- Îsmâîl Îlxanîzade, Wezîrê Rêûban.

13- Mela Husên Mecîdî, Wezîrê Dad.

14- Sidîq Mihemedeyûbiyan, Wezîrê
Tendirustî.

Efserên Komara Kurdistanê

1- General Seyfê Qazî

2- General Mistefa Barzanî

3- General Mihemedreşîd Xanê Bane

4- General Emerxanê Şikak

Pêka çavkaniyên dîrokî Emerxanê Şikak li

ser Kurdistanbûna herêmên Xoy, Makû, Selmas û Urmiye gelek ji Pêşewa Qazî Mihemed zêdetir li hember Rûsan û Azeriyan de disekîna ku bibûye sedema pêştevaniya zêdetir a Rûsan ji Azeriyan.

Emerxanê Şikak serokeşîrê Şikakan bû, ku Endamê Komîteya Navendî ya Partiya Demokrat û Endamê Komeleya Jiyaneweya Kurdistanê bû. Emerxan bi sedema dijayetiyên li hember hikûmeta navendî, bo heyama 8 salan li girtingeha “Qesrî Qecer” hatibû hepsîkirin.

Di heyama desthilata Komara Kurdistanê de bajarên Urmiye, Selmas, Xoye û Makû ji aliyê eşîreyên ser bi Komara Kurdistanê ve dihatine îdarekirin, ku rêkvevînameyek digel hikûmeta Milî ya Azerbaycanê ku pîrsgirêk li ser sînorê desthilatên wan hebû hate wajokirin û çend xal hatine pejirandin ku ev jî ev in:

1- Hikûmeta Kurdistanê li tevahiya ew cihên ku bilî netewa Kurd neteweya Tirk tê de dijî, mafê beranberî bo wan tê

jiberçavgirtin.

2- Hikûmeta Kurdistan û Azerbaycan nabe bi tenê digel Tehranê danûstandinê bikin.

3- Di wan navçeyên ku Kurd li Azerbaycanê digel Tirkan dijîn di nav hikûmeta Azerbaycanê de mafê wekhevî bo wan bê dabînkirin.

4- Ji egera êrîşa hikûmeta Tehranê li ser Azerbaycan an Kurdistanê, dibe herdu hikûmet mil bi milê hev berevanî bikin.

Herwisa çend xalên din jî hatine girêdan ku ev xalane ji tev xalan girîngtir bûn.

Jinavçûna Komara Kurdistan

Piştî vekişîna hêzên hevpeymanan li welatê Îranê, Mihemedriza Şahê Pehlewî daxwaz li hevpeymanan kir ku givaşê bixe ser Soviyetê ku hêzên xwe li bakurê Îranê vebikişîne. Lewma jî her piştî vekişîna hêzên Soviyet ji bakurê Îranê, spaha Îranê êrîş kire ser hikûmeta Milî a Azerbaycanê û paytexta hikûmeta wê wate “Tewrêz” dagîr kir û hêzên Îranê gelek xelkê sivîl û medenî yên Azerbaycanê kuştin. Pêka amarên nefermî wan ji sertaserê Azerbaycanê nêzê 14000 kes kuştin.

Piştî wê êrîşê spaha Îranê hêzên xwe ber bi Miyanduwavê ve veguhast û bi qutkirina pêwendiyên Kurdistanê digel Yekîtiya Soviyetê ku çavkaniya piştevaniya Kurdistanê bû, digel Soviyetê kevtê danûstandin û Soviyetê piştê herdu hikûmetên Azerbaycan û Kurdistanê berda. Ji aliyek din ve gelek serokeşîreyên Kurdan ji tirsan ve piştê Komarê berdan û xwe nêzê spaha Îranê kirin.

“Arçîfêl Rozvêlt” nîşê Serkomarê Amerîkayê yê serdemê “Theodore Roosevelt” dibêje: “Nêzbûna Kurdan li bereya Soviyetê girîngtirîn sedem bû, bo piştevanînekirina welatên hevpeyman ji Kurdan”. Di 23-12`ê 1946`ê de Komara Kurdistanê hate herifîn û alaya wê anîne xwarê.

Bi sedema vê ku spaha Îranê di Kurdistanê de wekî Azerbaycanê xelkê hejar û sivîl qir neke, û Pêşewa Qazî Mihemed jî mafê penaberî di Yekîtiya Soviyetê de ret dike û xelkê Kurdistanê

bitenê bicih nahêle.

Hikûmeta Îranê di dadgeheke sexte de Pêşewa Qazî Mihemed bi tohmetbar û xiyanetkîrî li Îranê ceza didin û li roja 10`ê Xakelêweya sala 1326`ê ya Rojî, digel Seyfê Qazî û Sedrê Qazî di meydana Çar Çira a Mihabadê de îdam dikin.

Urmiye piştî Komara Kurdistanê

Piştî herifîna Komara Kurdistanê, Spaha Îranê her hemû ew bajarên ku di nan sînorên Komarê de bûn cardin dagîr kir ku yek ji wan bajarê Urmîyê bû ku ji aliyê eşîreyên Kurdan ve dihate îdarekirin. Cardin desthilata Tehranê bo berevanî ji şoreşek din hewla bi Şî`ekirina Urmîyê dest pêkirin û heta niha ew proseya her berdewam e, bi awayek her hemû fermanber, leşkergeh û cihên hikûmetî yên bajarên Urmîyê, Selmas, Xoyê û Makûyê di destê du netewên Şî`eyên Fars û Tirk de ne.

Di serdemê Komara Kurdistanê de,

destpêkê qîrar wisa bû ku Urmiyê bikin bi paytexta Komarê. Bajarê Urmiyê wekî mezintirîn bajarê nav cugrafiya Komara Kurdistanê wek paytext tê diyarîkirin, lê bi sedema pirsgirêkên netewî li Urmiyê û jinavneçûna hevpeymaniyetiya hikûmeta Azerbaycan û Komara Kurdistanê û li ser pîşniyara Soviyetê, Qazî Mihemed li cihê Urmiyê bajarê Mihabadê wekî paytext destnîşan dike û alaya Kurdistanê di wî bajarî de bilind kir. Di pirtûkekê de “Arçîval Rozvêltî” nifşê Serkomarê berê yê Amerîkayê, îşare bi hewla Kurdan bo avakirina hikûmeteke Kurdî a serbixwe ku paytexta wê bajarê Urmiyê ye kiriye, ku belgeyek din e bo Kurdistanbûna bajarê Urmiyê.

Serdemê Komara Îslamî

Gelên Îranê her li yekem demên bidesthiltagihîştina Rizaşahê Pehlewî di Îranê de heta şoreşa gelên Îranê, dijî 53 sal dijî dîktatoriya Pehlewiyan li xebtê de

bûn. Cihê îşarekirinê ye ku di wê heyamê de ku rewşeke gelek giran li dijî hemû hereketên azadîxwazan di nav Îranê de zal bû û bi tundî dihatine serkutkirin, dîsan gelê Kurd wekî hertimî li dijî wê desthîlta dîktatorî li salên 46 û 47 a Rojî de sekînanî û dest avêtin bi serhildanê, ku mixabin bi danûstandina Mistefa Barzanî digel Şahê Îranê, yek ji wan sedemê şêkestpêhatina wê şoreşê bû.

Mihemedrîza Şah her wek bavê xwe, siyaseta şovênîzma Fars berdewam dikir û di wê pêwendiyê de çendîn caran nerizayetiya gelên Îranê bi tundtirîn şêwe serkut kir, ku em dikarin îşarê bi îdamkirina Qazî Mihemed û êrîşa Sawakê bo ser azadîxwazan û nemaze endamên Partiya Demokrat a Kurdistana Îranê li salên 1959 û 1963`ê de û binçavkirina sedan têkoşerên demokrat û serkuta bêrehmane ya hereketa 1967 û 1968`ê li Rojhilatê Kurdistanê bikin.

Di encamê de gelên Îranê li sala 1977`ê rijiyane ser şeqaman û bo bidestveanîna azadî û mafên xwe yên mirovî li dijî wê rejîmê şoreşeke sertaserî dest pêkir û di 22`ê Rêbendana 1357`ê a Rojî de (1978), hikûmetiya Paşayetî herifandin. Lê mixabin bi sedema nebûna altirnatîveke baş ji aliyê opozîsiyona demokrat û pêşkevtinxwaza ve, desthilat kevte destê axûndên pawanxwaz, nemaze Ayetûllah Xumeynî ku paşê hikûmeta dîktatorî ya Wîlayeta Feqîh di bin navê Komara Îslamî de ava kir. Bi îşarekirineke kurt li dîroka çend sale ya hikûmeta milî-mezhebî ya Komara Îslamî, bo me rohn dibe ku netenê ew daxwazkariyane nehatine dabînkirin, belkî wê nîzame bi hizreke paremayî ve, Îran zivirandine ser sedeyên naverast û di wê heyamê de welat rastî hezaran ziyar û karesatan hatiye. Heşt sal şer digel Îraqê, aboriya welatê bi tevahî lawaz kir. Di encama wê şerê de bi sedan hezar kes hatine kuştin û bêserûşûn û kêmendamiyê bûn. Komara Îslamî beşeke zêde ji dahata welat bo şandina şoreşa

Îslamî bo derveyê welat û berfirehkirina terorîzma navdewletî xerc kiriye. Sepandina şerê sertaserî bi ser Kurdistanê de, binpêkirina hemû core azadiyek, wek azadiya beyan, nivîsîn, pêkanîna hizb û saziyên siyasî, berfirehkirina bazirganî û belavkirina madên hişber, tev ew siyasetane û kiryarane di navxweyê welat de bûne sedema betalî, gendelî û giranî û di derveyê welat jî bûne sedema reşbûn û jiberçavkevtin û bê bawerîya rejîm û dorpêçên cor bi cor ên civatgeha navdewletî. Şoreşa gelên Îranê şoreşeke mezin û hewce bû, lê ew şoreşe her wek me çawa di wan çend salan de dîtiye ji rêbaza sereke ya xwe vêde çûye û tev maf û azadiyên gelên Îranê binpê kiriye.

Li hilbijartina nûnerên meclisa şeşem li sala 2000`ê, li bajarê Urmîyê sê kes wekî nûnerê Urmîyê bo meclisê hatine hilbijartin ku hersê kes jî Kurd bûn û eva jî vê rastiyê derdixe ku piraniya heşîmeta Urmîyê Kurd in û ji Tirkan sertir in. Lê melayekî Tirk ê bi navê Husênî ku Şî`eyekî

Şovênîst bû digel pantirkan, givaş xistine ser rejîmê û gotin nûnerê “Umer” nabe di meclîsa “Elî” de be. Wan bi hevkarîya Spaha Pasdaran ew hilbijartin hilûşandin û vê carê du nûnerên Tirk destnîşan kirin û ji sê nûneran Kurdan tenê Kerîm Fetahpûr ma. Ew şêwe reftare nîşanderê piştevaniya rejîma Fars li Tirkan e bo serkut û cihtengkirina Kurdan.

Beşa Nehem

Axavtinên dawiyê

Tirkên Azerî di serdemê Pehlewîyan de wekî netewên din ên Îranê di bin sîstema asmîlasiyon û helandina netewa Fars de bûne, lê hem Riza Şah hem jî kurê wî ji aliyê dayîkê ve bi regez Tirk bûn û di dema desthilat gihîştina Komara Îslamî de heta niha, Tirkên Azerî li tev netewên din ên Îranê zêdetir li desthilata siyasî ya Îranê de bûne û li tev demûdezhêhên hikûmetî de wek netewa baladest beşdar in û herwisa beşeke girîng a aboriya Îranê

di destê wan de ye ku eva jî derxerê hêza siyasî ya Tirk di Îranê de ye ku ev jî zêdetir girêdayê hevmezhebûna wan digel netewa baladest e. Heşîmeta Tirkên Azerî di Îranê de sêzdeh heta çardeh milyon kes in ku di parêzgehên Tewrêz, Qezwîn, Zencan, Erdebîl dijîn û herwisa li du parêzgehên Hemedan û Urmiye ku kêmine ne û heta nêzê bajarê Hemedanê digel Kurdistanê ji rûyê cugrafiyayê ve hevsînor in dijîn.

Tirkên Azerî bi hevkarîya Komara Îslamî berdewam mijûlê guherîna cugrafiyaya bajarên parêzgehên Urmiye û Hemedan û Sineyê ne ku dîroka akincîbûna wan di wan cihan de gelek nîne. Bo mînak Îrec Mîrza nivîserê Tirkê Urmiyê ye dibêje:

“Navê piraniya gund û çiya û rûbarên Azerbaycanê bi Kurdî ne ku derdixe xwedî mala kevn û sereke ya Azerbaycanê Kurd in”.

Lê di çend salên derbsbûyî de heta niha bi guherîna navê bajar û gund, bi danîna

parêzgar û polîs û...hwd, berdewam bi hevkarîya hikûmeta Şî'e ya navendî hewla guherîna demografiya beşeke mezin a navçeyên bakurê Rojhilatê Kurdistanê didin. Ji rûyê akincîbûna xelke ve, li her hemû gundên derdorê bajarê Urmîyê tenê Kurd akincî ne, ku ev yeka her bixwe nîşanderê koçerbûna Tirkan li bajar û parêzgeha Urmîyê ye.

Lê girîngiya behsê di vê yekê de ye ku navçeya Urmîye navçeyeke setratîjî û pir bereket û av e bo Rojhilatê Kurdistanê û paşê me rastî şer û arîşeyeke zêde tîne û dibe bi hemû hêz ve biparêzin.

Lê parastina parêzgeha Urmîyê kareke dijwar e jiber ku bilî Fars û Azerî, Tirkîye dixwaze an di bin destê Farsan de bimîne an xwe dest bi ser de bigre. Lewma di rastî de navçeya Urmîyê dibe em sê caran ji dagîrkirina dagîrkeran biparêzin. Yekem ji destê Azerîyan, duyem ji destê Farsan û sêyem ji destê Tirkîye û renga welatê Azerbaycan jî pê zêde be. Lewma dibe Kurd bigiştî û tev hizb li ser parêzgeha

Urmiyê yekdeng û yekrêz bin û çî core dijberiyekê yekdeng nekin û her niha hêzeke hevpar bo berevanî li Urmiyê pêk bînin.

Ew gotare ji çendîn pirtûk û gotar mifah hatiye wergirtin:

- 1- “Tarîxê Siyasî Kurdha, Îsmâîl Bextiyarî
- 2- Gotara Seîd Nefîsî
- 3- Şerefname
- 4- Îsmâîl Axayê Şikak, Mihemed Resûl Hawar
- 5- Komeleyê J-K, Hamîd Gewherî
- 6- Urmiyê Der Miharibê Alem Sûz, Rehmetullah Xanê Mu`itemid El-wezare
- 7- Tarîxçê Urmiyê, Rehmetullah Tofîq
- 8- Cimhûriyê Ararat, Êdîk Baxdasariyan
- 9- Nigahî Bi Cuxrafiyayê Azerbaycan, Îrec Efşar

10- Kurd û Ecem, Nûşîrwan Mistefa

Nivîserê vê gotarê

Ferîd Letîfî, jidayîkbûyê bajarê Sine ya ser bi Rojhilatê Kurdistanê û Endamê Partiya Demokrat a Kurdistana Îranê

Simkoyê şokak

Çawa dibe netewên piçûk ên cîhanê di wê serdemê de mafê vê yekê hene otonomî wergirin ku heşîmeta wan gelek ji Kurdan piçûktir e? Ger netewa Kurd nekare mafê xwe li hikûmeta Îranê wergire û serbixwe bijî, eva mirin ji wê jiyane baştir e.

“Simko Axayê Şikak”

Ez gelek spasiya hevalên xwe ên hezkirî

Mihemedsalih Qadirî

Kavûs Ezîzî

Elborz Roînten

Perwîz Agirî

Mecîd Cînîkanlo

Hadî Ezîzî

Dr. Mecîd Heqî

Dikim ku di nivîsîna vê pirtûkê de hevkariya min kirin, di rastî de ger hevkariya wan neba gelek dijwar dibû ku ev pirtûke zanista dîrokî ji xwe ve bidîtiba.

Birayê we hemûyan yê piçûk

Ferîd Letîfî